

„Droschak”
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՈՇԱԿ

Adresse:
RÉDACTION DU JOURNAL
„Droschak”
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՋՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ” ՕՐԳԱՆ

1899-1900

Մի տարի էլ սկսեցաւ...
Փորձենք փախչող ժամանակի ձեռքից մի բոլոր
յետ խել նրա աւարը եւ մի հայեացք ձգել անցեալ
1899 թւականի վրայ:

Ամբողջ տարւայ խաւար տարածութեան վրայ լու-
սաւոր կէտերից մէկն էր Հայ Յեղափոխական Դաշ-
նակցութեան եւ Մակեդոնական Գերագոյն Կոմիտէի
մէջ կայացած համաձայնութիւնը: Այդ ուրախալի փաստը
ամէնապահանջական պատասխանն էր Լա Հէի դեպքանա-
թողութիւնը: Նոր բռնաւորներն ոճրագործ համաձայնու-
թիւն են կայացնում խեղդելու փոքր ազգերի ձայնը,
բնական է, որ բռնութեան անարդար զոհերը, ինչ ցեղի
եւ լեզուի պատկանելի լինեն, նոյնպէս միանան ազա-
տութեան միեւնոյն զրօշակի տակ՝ նոյն սրբազան յոյզով
բռնւած եւ նոյն աստիճանաբար լցւած դէպի ընդհա-
նուր քաջիճիւնները:

Նոյն Լա Հէի դեպքանաթողութիւն մենք վաղորօք
դիմեցինք լսելու մի շարք եւրօպայի յայտնի գործիչների
կարծիքները հայկական հարցի մասին: Այն պատաս-
խանները, որով պատկերին մեզ այդ օտարազգի հայա-
սէրները, ամէնապահանջաւ եւ համոզիչ վկայութիւններն
են մեր մինչեւ այսօր ասածների ճշմարտութեան: Հա-
մարեալ ամէնքը, առանց խտրութեան, այն հիմնական
միաբնակցական պաշտպանում, որ նոյն իսկ ներկայ
պայմաններում, այն բոլորից յետոյ,
ինչ որ աւելի է ունեցել, հայ ժողովուրդը
գլխաւորապէս իր ուժերի վրայ պիտի յոյս դնի, եւ որ այդ
ուժերի չափով ու արտայայտութեան եղանակով միայն
կարող է պայմանաւորել արտաքին քաղաքական, յեղա-
փոխական եւ այլ ուժերի ցանկալի օժանդակութիւնը:

Այսքան պարզ, այսքան աշխարայ ճշմարտութիւնը
չի կամենում հասկանալ նա, ով, ի մեծ անարդանք հայ
ժողովրդի, նրա ներկայացուցիչն է համարում, նրա
արիւնոտ դատի անարժան հաւատարմատարը: Մեր խօսքը
Օրմանեանի մասին է, որ տակաւին շարունակում է
ի չարը գործ դնել հայ ժողովրդի անհասկանալի համ-
բերութիւնը, շարունակում է ստորաքարչ «քաղաքա-
կան ու թեւա մը» պղծել, ոտնահարել այն բոլորը, ինչ
որ ներկայիս է այդ ժողովրդի համար: Դեռ երբեք
այդ ֆարաժաւոր փաշան այնքան պարզ ցոյց չէր տւել
այն բարոյական ճահիճը, որի մէջ լողում է ինքը,
որքան անցեալ տարի՝ իր եղբորական ճառերով, իր
ամբողջ ոտորաքարչ «բօլիդիքով», իր հրաժարականի
խեղկատակութիւններով: Ի՞նչ վատասկեց Օրմանեան
իր այդ ամօթալի հրաժարականով: Աւելորդ է, կարծում

ենք, թւել նորից այդ առթիւ գազան սուլթանի ի-
րազեւում նշանակւած կէտերը: Օտար մամուլը ըստ ար-
ժանւոյն գնահատեց այդ կայսերական շնորհ-
ները, որոնք այսօր, ընդամենը միքսնի ամիս միայն
անց իրենց հրատարակման օրից, արդէն մոռացել են
թէ շնորհողից, թէ ստացողից, թէ գործադրելու հրա-
ւիրւածներից եւ թէ օգտուելու իրաւունք ունեցողներից:
Եւ Օրմանեանի անամօթ խաղը իր արիւնոտ, իր նա-
հատակ ազգի հետ թող մի անգամ էլ ցոյց տայ հաշ-
տութեան քաղաքականութեան սարկահոգի սիրահար-
ներին, թէ ի՞նչ է նշանակում ունեւ համաձայնութիւն
թիւք կառավարութեան հետ...:

Աւելի ողբերգականն այն է, որ մինչ Օրմանեան
Պոլսի հայ եկեղեցիներում տիրաւորական օրինակներ էր
ցոյց տալիս, ազօթելով գլխած փաղիչահի արեւշատու-
թեան համար,—ճիշդ այդ ժամանակ այդ ողորմած գա-
ղանը միջոցներ էր ձեռք առնում, ուսական կառա-
ւարութեան աշակցութեամբ, Կովկասի տաճկահայ գաղ-
թականներին կրէտէ տեղափոխել եւ այսպիսով մշտական
դուռ բանալ պարբերաբար դուռս քշելու հայ ժողովրդին իր
դարաւոր հայրենիքից ու նրա տեղը բնակեցնելու մահմե-
դականներին եւ քիւրդերին: Ճիշդ նոյն ժամանակ հրաման
էր ուղարկւում բոլոր նաւերին՝ ոչ մի հայ դուռս չհանել
Պոլսի, ինչպիսի գործով եւ նա գալու լինի, ինչ պե-
տութեան հալատակ եւ լինի: Ճիշդ նոյն ժամանակ երեք
հարիւր հայեր փողոսում էին Մուշի գաւառում, բռնու-
թիւնն ու կողոպուտը շարունակւում էր, սովի եւ հա-
ռաչանքի ձայնը երկինք էր բարձրանում...:

Մինչ հայ ժողովրդի անարդանքը ներկայացնող
Օրմանեանը այդպէս ստոր կերպով դաւաճանում էր իր
ազգին, եւրօպական մամուլի ազնիւ փոքրամասնութիւնը
պաշտպան հանդիսացաւ ամէնքից հալածող եւ ամէնքից
դաւաճանւած տաճկահայ գաղթականներին, բարձրա-
ձայն բողբոջելով արիւնաթաթախ սուլթանի այդ նենգ
ծրագրի դէմ, որ բարեբախտաբար անիրագործելի
մնաց:

Դաշնակցութիւնը նոյնպէս իր պարտքն համարեց բո-
լոր յայտագիր ուղարկել այդ մաքիաւելական ծրագրի
դէմ կրէտէին խնամակալ պետութիւններից երեքին:

Անցեալ տարւայ միտթարական երեւոյթների շարքում
պիտի դասել Ֆրանսիական մամուլի շիտակ մասի բռնած
զիրքը դէպի հայկական հարցը, որ արտայայտեց մինչեւ
իսկ Կարմիր Սուլթանի սպառնալիքով դատի ենթարկել
Aurore թերթի երեք աշխատակիցներին:

Իդէպ է այստեղ յիշել, որ 1899 թ. ընթացքում
Դաշնակցութիւնը որոշ ջանքեր գործ դրեց անմի-
ջական յարաբերութեան մէջ մտնել զանազան երկիր-
ների ազնիւ մամուլի աչքի ընկնող ներկայացուցիչների
հետ, որպէսզի հնար ունենայ երկրորդի նեխած ճահճից

ժամանակ առ ժամանակ դուրս եկող թունաւոր հոտերի առաջն առնել, թող չտալով, որ հասարակաց կարծիքը մոլորութեան մէջ ընկնի: Յաւալի անհրաժեշտութիւն է այդ, քանի որ եւրօպական բուրժուա մամուլը դեռ հետ չի կամենում վեր բարձրանալ այն ոտոր մակերևույթից, ուր գործում են զանազան երկիրների քաղաքական-չափանդանակ հաշիւները:

Անցեալ 99 թւականը կը մնայ հայ յեղափոխութեան տարեգրութեան մէջ ամէնաժանր, ամէնաանցալոյ տարիներից մէկը եւ լուսաւոր եւրօպայի ժամանակակից պատմութեան արուարձաններին մի տխուր էջ էլ կ'աւելացնի:

Բայց ինչո՞ւ զայրանալ միայն եւրօպայի անտարբերութեան դէմ: Ինչո՞ւ պատահեաւ միայն եւրօպական մամուլի բռնած զիրքը: Ինչո՞ւ այդքան պահանջող լինել միայն դէպի օտարը եւ ինչո՞ւ ամէն բան միայն նրանից սպասել: Ի՞նչ էր անում այս ամբողջ տարւոյ ընթացքում ինքը հայը: Ի՞նչ էր անում հայութեան այն մասը, որ դուրս է փոթորկալի ճգնաժամից, որ օտարներից աւելի լուս. գիտի իրերի ցաւալի դրութիւնը, որ լսում էր սովի աղաղակները, որքերի լայը, լսում էր զէնք ու հայ պահանջող իր եղբոր ձայնը: Ի՞նչ էր անում հայ բուրժուան, հայ երիտասարդութիւնը, հայ ինտելիգենցիան, մեր ժողովրդի ունեւոր եւ մոռնող մասը: Ոչինչ, կը պատասխանենք մենք, որքան եւ ծանր լինի մեզ համար այդ դառն խոստովանութիւնը:

Նրանց կարծրացած սրտում ոչ մի ազնիւ ձայն արձագանք չուէր, նրանց դոստացած ձեռքից ոչինչ չ'ընկաւ, որով կարելի լինէր թէկուզ մագի չափ թնթեւացնել հեծող երկրի արիւնտու բռնի ծանրութիւնը: Նրանց փոյթը չէ, որ հայ յեղափոխականն ընկնում է անհատաւոր կռուում՝ «փամփուշտ տէք» գոչելով եւ անէծքով փչում է իր հրացանը ժայռի վրայ՝ սպասելով թշնամու գնդակին...

Այն ժամանակ, երբ տառապանքի հառաչները եւ օգնութիւն հայցող աղաղակները գալիս կ'աչում էին այդ անդգայ մարդկանց քարէ սրտերին եւ կորչում նրանց կրծքերի զատարկ տարածութեան մէջ, միայն տառապող ժողովրդի հարստատ զաւակ հայ յեղափոխականն էր, որ հաւատարիմ իր ազնիւ իղէալին ձեռները ծալած չնստեց:

Անցեալ տարւոյ համարեա բոլոր կռիւներում զինատար խմբերն էին մարտականի փոխում, երբ նրանք իրենց անձնէր ճիգերի մէջ հանդիպում էին արգելքի քիւրդական եւ տաճկական հրոսակների կողմից: Միամիտներին կեղծ արցունք ծախող մեր չարչի ազգասէրները երեւի կը կամենային, արեան երկիւղից, որ յեղափոխականն այդ անխուսափելի, ակամայ կռիւը չ'անէր, որովհետեւ եղջրգի զազանը կատաղում է, ուրովհետեւ Արթին եւ Օրմանեան փաշաները առանց այդ էլ հայոց ազգին երջանկութիւն են խոստանում: Բայց յեղափոխականը այլ կերպ է հասկանում իր պարտքը: Ղէնքը, իր եղբայրների փրկութեան այդ միակ գրաւականը, թշնամուն տալուց առաջ, նա իր գլուխն է տալիս, իր արիւնն է տալիս: Եւ այս չարաբաստիկ 99 թւին էլ նա մի շարք հերոսական կռիւներով ցոյց տուց, որ ոչինչ նրան յետ կասեցնել չի կարող, քանի տարսափն ու բռնութիւնը վերացած չեն իր հայրենիքից:

Քանի՞ քանի՞ կռիւներ, միքանիսը, աւա՛ղ, թանկագին կորուստներով նշանաւոր, միւսները յաջող եւ յաղթական, եւ ամէնքն՝ առանց խտրութեան՝ վեհ իրենց արիւնտու փայլի մէջ:

Ահա Գուրգէնի եւ իր խմբի հերոսական մահը Յրօնքի մէջ, ուր զնդակների սուլոյցի հետ հնչող ֆէդայական աղմկերը նոյնիսկ յուզում եւ ապշեցնում է թշնամու բանակի հրամանատարին, որ չի կարողանում հասկանալ, թէ ինչպէս հայ ֆէդային զնդակների տարափի տակ դեռ երգում է խորհատածայն՝

«Կուեցէ՛ք, աղե՛րք, կուեցէ՛ք քաջ քաջ»,

կամ, երբ՝ զնդակը կրծքին՝ գետին է ընկնում, չի մոռանում, մի եղբրական վեհութեամբ, արիւնտու շրթունքներով կրկնել վերջին անգամ՝

«Մնա՛ք բարեաւ, սու՛ր, հրացան»,

«Մնա՛ք բարեաւ, ընկերներ»...

Այնուհետեւ իմանաորից մինչեւ Պաղը-Տաղ ֆէդայական արիւնհանգ ընդհարումների շարքը, երբ ընդամենը 18 հողուց բաղկացած զինատար խումբը, միայն երեք ընկեր զոհ տալով, 500 թշնամիներից 78 զոհ առնելով եւ երեք օր ու գիշեր անընդհատ կռելով, հասնում է իր նպատակատեղին, յանձնում է իր բերած փրկիչ աւանդները բռնութեան տակ հեծող ժողովրդին...

Նրանց յետեւից գալիս է Արամը, որ կախաղանի բարձրութիւնից մեռնող չրթունքներով բացականչում է իր զանձների ամօթահար երեսին՝ «Կեցցէ Յեղափոխութիւն, կեցցէ՛ Յեղափոխութիւն», վրէժի կտակ թողնելով իր կենդանի զինակիցներին:

Նահատակների այս պղէյաղի մէջ առանձին փայլով երեւան է գալիս մի պատկեր, որի անունը խորին կսկիծով, սրտի դառն մորմորով ենք արտասանում, — մեր անմոռանալի ընկերոջ, սքանչելի Սերորի անունը: Մի պատկեր, որ առանձնապէս մի հսկայ վեհութեամբ բարձրանում է Յեղափոխութեան արիւնտու ֆօնից դուրս, անխառն, յստակ փայլով, անարեւատ մեծութեամբ, կուպիտ ու անտաշ, ինչպէս ինքը ժողովուրդը, բուռն ու փոթորկալից, ինչպէս նրա անսանձ զայրոյթը: Եւ այդ պատկերից անբաժան մի սրտառուչ եւ հերոսական կանացի գէժը՝ Սերորի կինը, Սասունի Ժանն Գ՝Արկը, բանտում...

Հոկտեմբերին տեղի ունեցած խառնուրդի կռիւը, որի ճշգրիտ նկարագիրը ընթերցողը կը գտնի այս համալուում, կարծէք մի վրէժ լինէր Սերորի մահաւան: Այդ կռուում, որ սկսւել էր մեր զինատար ընկերների կամքի հակառակ, զոհեցին 15 ֆէդայիներ քաջի մահով, ընկնելով տասնապատիկ եւ քսանապատիկ աւելի թշնամիների զիակների վրայ:

Դոցա շարքին պէտք է դաւեն եւ վեց նահատակներ Հայաստանի մի ուրիշ ծայրում — Ապաղայում, որոնք տարւոյ վերջին Վասպուրական պիտի անցնէին, բայց գեկեմբերի 2-ին զժրախտութիւն ունեցան թշնամու հետ բռնելու *):

Զինել եւ կռել, կռել եւ զինել, — այդ էր մեր զոհած ընկերների նշանաւորը, այդ կը մնայ եւ նրանց հետեւողների նշանաւորը:

Այո, հայ յեղափոխականը չի խաբւիլ ոչ լքած հայտարարութեան «քաղաքագիտական» ղառանցանքներով եւ ոչ էլ մաքսանենգ հայրենասէրների անգործ «գործունէութեան» քարոզներով: Առաւել եւս նա չի խաբւիլ եր-

*) Այս ընդհարման մասին աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ կը տրուի հետեւեալ համարում:

բեք սուլթանական սուտ խոստովանելուց եւ նրա պատասխանը պահակալ դահճի օրօրներին միշտ կը լինեն մեծ բանաստեղծի կրակոտ խօսքերը:

«Գալով ձեր խօսքին ու խոստովանելին՝
Փոխանակ խաղաղ ներհեղու յուսով
Վստահանալով ձեր ձեռագրին,
Ապահով, հանգիստ ձեր երգումներով

Արտասանած սուրբ գրքերի վրայ, —
Ես աւելի շուտ անտառի վազրին
Հաւատ կ'ընծայեմ, իմացի՛ր, արքայ,
Ահեղ երգումարին, վայրենի կատախ
Ես կը հաւատամ իմ կեանքն անխռով,
Եւ նրանց այրում, նրանց փորերին
Գլուխս դրած կը պառկեմ սիրով»...

ՄԵՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԻՐՆԵՐԸ ԹԻԻՐԲԻՍՈՒՄ

Անցած 1899 թվականի տեսութիւնը՝ Թիւրքիայի վերաբերմամբ՝ լրացնելու համար, մենք դիմեցինք Մ ա կ ե-
դ օ ն ի ա յ ի, Ե Ր ի տ ա ս ար գ Թ ի ւ ր ք ի ա յ ի և Գ ի ւ ր գ ա կ ա ն գործիչներից մեզ ծանօթ անձանց, խնդրե-
լով իրենց հարցի մասին համառօտ տեսութիւն ուղարկել մեզ՝ «Դրօշակ»-ի մէջ տպագրելու համար: Այդ
յօդաւանդը, որոնք մի-մի փոքրիկ ապացոյց են մեր քաղաքական փոխադարձ համակրութեան, ստորեւ տպագրում
ենք թարգմանաբար (առաջինը գրած է բուլղարերէն, երկրորդը՝ թիւրքերէն և երրորդը՝ քիւրդերէն լեզուով):

1. Մ Ա Կ Ե Դ Օ Ն Ի Ա

Ը ն կ ե Ր ն Ե Ր,

Միմանց ճանաչելու մեր փոխադարձ և ջերմ փափագը
պիտի լինի: Ահա թէ ինչու անկեղծ սիրով ուղարկում
եմ «Դրօշակ»-ին այս յօդաւանդը և բախտաւոր կը լի-
նեմ, եթէ նա մի փոքր նպաստի հայ ընթերցողներին
ճանաչելու մեր՝ նոյնպէս դժբախտ հայրենիքը:

Մի շարք պայմաններ, որոնց թուում պէտք է գտնել
բուլղարական իշխանի հակառակութիւնը մակեդոնական
յեղափոխական շարժման, ինչպէս նաև այդ ասպարէ-
զում յայտնի գործողներից մէկի՝ Վիտանցեվի՝ մահը —
բաւական թուլացրին մակեդոնական շարժումը վերջին
տարիներում: 1896 թվից պարզ նկատուում էր Բուլ-
ղարիայում մտքերի մի խառնաշփոթութիւն, հասարա-
կական մի լքում, որի հետևանքը եղաւ ամբողջ երեք
տարիների ընթացքում մակեդոնական գործի անշար-
ժութիւնը:

Իրերի այդ դրութիւնը շարունակեց մինչև անցեալ
տարւայ սկիզբը: Բայց ահա 1898-ի վերջերը սկսում
են լսել ամէն կողմից եռանդուն բողոքներ այդ ան-
շարժութեան դէմ, և «Բարձրագոյն Մակեդոնական
Վոմիտէն», պարտաւորւած գործի դիմելու, անցեալ տար-
ւայ յունւարին ուղարկում է մեծ պետութիւններին
բարենորոգումների մի ծրագիր *), որի գործադրու-
թիւնը Վոմիտէն միակ միջոցն է համարում մակեդոնա-
կան խնդիրը առանց արեան լուծելու համար: Թէև այդ
ծրագիրը վաղուց էր մշակւած, բայց միայն այժմ էր
գործադրութեան առաջարկուում: Իսկ ինչ արժանի է
առանձին ուշադրութեան — այն է, որ, այդ ծրագրի
համաձայն, պահանջելով ի ն ք ն ա վ ա Ր Ո Ւ Թ ի ւ ն
մակեդոնական ամբողջ ազգաբնակչութեան համար, Բարձ-
րագոյն Վոմիտէն ընդունեց «Մ ա կ ե դ օ ն ի ա ն մ ա-
կ ե դ օ ն ա ց ի ն ե Ր ի հ ա մ ա Ր» սկզբունքը, մինչ-
դեռ առաջ Մակեդոնիայի անունով հիմնւած զանազան
կազմակերպութիւններ նպատակ են ունեցել, իսկ ոմանք
մինչ այսօր էլ ունեն, անպատճառ միացնել այդ տանջ-
ւող երկիրը այս կամ այն տերութեան — բուլղարա-
կան կազմակերպութիւնները՝ Բուլղարիային, սերբական-

ները՝ Սերբիային, յունականները՝ Յունաստանին և ըն, —
մի հանգամանք, որ ջլատում է իսպառ հակատաճ-
կական ուժերը Մակեդոնիայում:

Նոյն յունւար ամսից Բարձրագոյն Վոմիտէն կանո-
նաւորում է իր օրդան «Ռէֆօրմի»-ի հրատարակու-
թիւնը, լոյս ընծայելով ամէն շաբաթ մի համար, սո-
վորական լրագրի ձևով, մեծ մասը բուլղար և միւս
մասը ֆրանսերէն լեզուով կազմած բաժիններով:

Բարձրագոյն Վոմիտէի այս գործնական քայլերը սա-
կայն անկարող էին բաւարարութիւն տալ բողոքողնե-
րին, և դժգոհութիւնը Վոմիտէի դէմ շարունակուում
էր: Նախընթաց տարում իրականացած Վրէտէի ազա-
տութիւնը, որ մի շարք հերոսական կռիւների արդիւնք
էր, մեծ տպաւորութիւն էր գործել բուլղար և մակե-
դոնական շրջաններում, ու խօսքից դէպի կենդանի գործ
դիմելու պահանջը օրէօր աւելանում էր: Բարձրագոյն
Վոմիտէն ստիպւած էր պիջանել, և ահա անցեալ տար-
ւայ մայիսի մէկին նա գումարեց կուսակցութեան ար-
տակարգ Ընդհանուր Ժողով: Ընդհանուր Ժողովի գլխաւոր
խնդիրներն էին՝ յեղափոխական կենդանի գործունէու-
թեան տակտիկան որոշել և նոր ընտրութիւններ կատա-
րել, որ և ունեցան ցանկալի ելք: Բարձրագոյն Վոմիտէի
անդամներ ընտրւեցին բացարձակ յեղափոխականներ,
եռանդուն երիտասարդներ, որոնցից մեծ մասը մաս-
նակցել է 1895-ի ապստամբական շարժման:

Ահա ինչ արին կարճ ժամանակամիջոցում այդ մարդիկ.

ա) Մինչ անցեալ տարի՝ կազմակերպութեան մէջ
գոյութիւն ունէին երկու իրարից անկախ ճիւղեր: Դրան-
ցից մէկը կոչւում էր «Ներքին» և նւիրւած էր Մա-
կեդոնիայի տեղական յեղափոխական գործերին, իսկ
միւսը կազմում էին Մակեդոնիայից դուրս, Բուլղա-
րիայում, գտնւող կոմիտէները: Նոր Վոմիտէն համա-
ձայնեցնելով կազմակերպութեան մէջ մանող բոլոր
մարմինների փոխադարձ յարաբերութիւնները ու համե-
րաշխ գործակցութեան եղանակը, իմի ձուլեց այդ երկու
ճիւղերը:

բ) Մի առանձին զարկ տւեց յեղափոխական կազ-
մակերպութիւններին ամբողջ բուլղարական իշխանու-
թեան մէջ, ուր համարեալ բոլոր քաղաքներում և բազ-
մաթիւ գիւղերում այժմ հիմնւել են գործող կոմիտէներ:

*) Տես «Դրօշակ», 1899 թ., № 8.

բ) Իրագործեց 300,000 ֆրանկի «Մակեդոնական փոխառութիւնը», որ վճռւած էր նախորդ Ընդհանուր Ժողովի կողմից և մինչ այժմ հրապարակ չէր հանւած: Այդ փոխառութեան բաժնէտոմսերով ապագայ մակեդոնական կառավարութիւնը պիտի վերադարձնի փոխառուներին Մակեդոնիայի ազատութեան համար իրենց նւիրած գումարները:

դ) Լա Հէի խաղաղութեան դեսպանաժողովի առթիւ, միացած Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան հետ, Բարձրագոյն Վոյտէն մի առանձին յայտագրով դիմեց քաղաքակիրթ աշխարհին, յիշեցնելով երկու դժբախտ երկիրների դժոխային դրութիւնը, որ մշտական սպառնալիք պիտի լինի խաղաղութեան գործին Արևելքում: Այս միութիւնը, որ, մեր տնասուն «քաղաքագէտների» շրջաններից դուրս, անկեղծ սիրով ողջունեց մակեդոնական բոլոր յեղափոխականների կողմից, իմ կարծիքով, քաղաքական հասունութեան մի նոր ապացոյց պէտք է համարել օսմանեան բունութեան դէմ կուռղ տարրերի մէջ: Մի փոքր աւելի սէր ձեր և մեր հասարակութիւնների կողմից դէպի իրենց տանջող ժողովուրդները — և համերաշխ կուի այդ գործնական քայլը բեղմնաւոր կը լինի իր հետեանքներով:

ե) Դիմադրելով բուլղարական բոլոր շովինիստ տարրերին և ջերմ կերպով պաշտպանելով մակեդոնական ինքնավարութեան գաղափարը, Բարձրագոյն Վոյտէն մի առանձին ծառայութիւն է մատուցանում Մակեդոնիային, իմիջի այլոց նաև այն կողմից, որ տեղական ժողովուրդներից իւրաքանչիւրը, կապելով մակեդոնական հարցի հետ առանձին ազգային տեսակէտներ, հեշտութեամբ գործիք է դառնում տաճիկ կառավարութեան ձեռքում միւս քրիստոնեաների ձգտումները խեղդելու համար:

Դառնալով այժմ բոլոր երկրին, մենք իհարկէ կանգ չենք առնիլ այն ընդհանուր պայմանների վրայ, որոնց մէջ կաշկանդւած է ժողովրդական կեանքը Մակեդոնիայում: Թիւրքական ռէժիմին յատուկ բոլոր սպանիչ գործօնները դուրս, հայերը, պատմական դժբախտութիւն ունեցաք աւելի սաստկապէս զգալու, քան ուէ ուրիշ տաճկահայատակ տարր, և դրանց մասին ձեր ընթերցողների հետ խօսելը անտեղի պիտի լինէր մեր կողմից: Մենք կը բաւականանանք յիշատակելով այստեղ մի քանի գծեր միայն Մակեդոնիայի անցեալ տարւայ կեանքից, — գծեր, որոնք թերևս մի փոքր գաղափար տան այն տագնապալից բնաւորութեան մասին, որ արդէն ստացել են տաճկա-մակեդոնական յարաբերութիւնները:

Ցարւայ սկզբում, Բարձրագոյն Վոյտէի պետութիւններին ուղղած դիմումից անմիջապէս յետոյ, Մակեդոնիայի Իպեկ քաղաքում կայացաւ ալբանական առնառու պետերի մի ժողով, ներկայութեամբ Պոլսից ուղարկւած երկու թիւրք պաշտօնեաների: Ժողովը, ինկատի ունենալով Մակեդոնիայի վերաբերմամբ եղած պահանջները, վճռում է դիմադրել ուէ բարենորոգումների խնդրին, որովհետև Մակեդոնիան չպէտք է բաժանուի Ալբանիայից: Գալով այդ դիմադրութեան ձևին, առնառու պետերը խոստանում են կառավարութեան տրամադրութեան տակ դնել իսկոյն 20,000 մարդ, իսկ պատերազմի միջոցին՝ մինչ 200,000: Կառավարութիւնը իր կողմից յանձն է առնում բաժանել տեղական բաշխողներին

հարկաւոր չափով զէնք, որ և կատարւում է ամբողջ տարւայ ընթացքում: Եթէ ինկատ առնէք, որ մեր առնառուները եթէ ոչ աւել, գոնէ պակաս արիւնարբու չեն քան Հայաստանի քիւրդերը, կը տեսնէք, որ բացի տաճկական բանակից՝ Մակեդոնիայի քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնը այսօր իր գլխին կանգնած ունի նաև տեղական «համդիէ», որի միակ գործը իհարկէ պիտի լինի կոտորել մակեդոնացիներին, երբ այդ հրամայի:

Յիշատակենք մի բան ևս, որ սուլթանական կառավարութեան նորագոյն կատարելագործութիւններից մէկը պէտք է համարել և որ, կարծում ենք, դեռ չի գործադրել Հայաստանում: Մահմեդական տարրի մէջ մի յատուկ հակակշիռ ունենալու համար քրիստոնեաների դէմ, կառավարութիւնը հիմնում է Մակեդոնիայում, սօֆոստների միջոցով, թիւրքական «կոմիտէներ», որոնց նպատակն է հսկել քրիստոնեաների վրայ, ամէն կերպ դիմադրել նրանց ազգային ձգտումներին, մատնել «անվստահներ» անձնաւորութիւններ, յեղափոխական մարմիններ ևլն: Այդ «կոմիտէները» գործում են բացարձակ, ստանալով կառավարութիւնից և իրենց կողմից ուրիշներին տալով 50-ից մինչ 150 ոսկի վարձատրութիւն ամէն մի «օգտակար» մատնութեան համար:

Ահա և մի կարգ ուրիշ երևոյթներ, որոնք գաղափար են տալիս մակեդոնական ժողովրդի մէջ գոյութիւն ունեցող հոսանքներին մասին:

Այդ կարգի փաստերից նշանաւոր են անցեալ տարւայ ընթացքում տեղի ունեցած բազմաթիւ տաճիկ լրտեսների սպանութիւնները: Այնտեղ, ուր գործ չկայ, իհարկէ այդ տեսակ սպանութիւններ չեն կատարւում, և, ընդհակառակը, որտեղ կատարւում են դրանք, այնտեղ միշտ ենթադրւում են գործեր, որոնցից կարիք է զգացւում հեռացնել «իշխողների աչքերը» — չեզոքացնել լրտեսներին...

Յիշենք այնուհետև Ստեփան Լազովի, Խրիստօ Չեմկովի և Իւրդան Գալազովի նահատակումը անցեալ տարի: Առաջինը, Պրիլեպ քաղաքի փողոցներում պատահելով մի քանի մատնիչների, յարձակւել էր նրանց վրայ և յետոյ, շրջապատելով ոստիկանութիւնից, կուի մէջ չորս մարդ սպանելուց յետոյ, ընկել էր և ինքը: Չիմկով և Գալազովը, մատնւած լինելով կառավարութեան իւր յեղափոխականներ, մի տան մէջ պաշարւում են ոստիկաններից: Չկամենալով անձնատուր լինել, նրանք դիմադրութիւն են ցոյց տալիս և միայն փամփուշտները վերջանալուց յետոյ ինքնասպանութեամբ զոհւում են ժողովրդի դատին:

Վերջապէս ուշադրութեան արժանի է հետեւեալ դէպքը, ուր ինքնաբերաբար դերակատար հանդիսացաւ ինքը ժողովուրդը: Յունիս ամսին Վումանօփում (Սկօպլի կաղա) տաճիկ կառավարութիւնը բուլգարական մի եկեղեցի յանձնել էր սերբերին: Բուլգարները բողոքեցին: Բանը հասաւ բացարձակ ընդհարման, որից յետոյ տեղի ունեցան բազմաթիւ ձերբակալութիւններ: Երբ տղամարդիկ, ոմանք բանտարկւած, ոմանք ցրւած, այլևս անկարող էին դիմադրել կառավարութեան, երևան եկան կանայք, որոնք բազմութեամբ դնացին Սկօպլի գանգատուելու տեղական իշխանութեան: Սկօպլիում գայմագամը փոխանակ լսելու եկողներին, հրամայում է ցրել նրանց: Կանայք չեն հպատակւում. զինւած փայտերով և քարերով նրանք դիմադրում են, պա-

Հանքերով թէ իրենց եկեղեցին վերադարձնել և թէ ձերբակալած տղամարդկանց արձակել: Թէ ինչ աստիճան խիստ կերպարանք է ստանում այս գիմադրութիւնը, կարող էր եզրակացնել այն իրողութիւնից, որ Սկոպսկ եկած բուլգարուհիներից մէկը — Եկատերինա Սեմիդչեւա, այնքան էր ծեծւել ընդհարման միջոցին, որ ձերբակալւելուց յետոյ, յղի դրութեան մէջ, վախճանեց բանտում:

Օրէոր աւելացող գաղթականութիւնը ժողովրդի մէջ նոյնպէս պարզ արտայայտութիւն է տիրող ծանր դրութեան:

Այո՛, երկրի ընդհանուր կացութիւնը այսօր բերել, որոշել է և դէմ առ դէմ դրել երկու իրար թշնամի բանակներ, և ով գիտէ, ո՞րքան ճիգեր, ո՞րքան զոհողութիւններ պէտք է պահանջեն մակեդոնական հալածւող ժողովրդից, որպէսզի կարելի լինի ունէ փրկարար փոփոխութիւն ներմուծել նրա կեանքի մէջ... Յամենայն դէպս պարզ է, որ թշնամի բանակներից մէկի անգործութիւնը միմիայն անպայման կորուստի դուռ է բաց անում նրա համար, և մակեդոնական ներկայ սերունդը այդ շատ լաւ է հասկացել...

ՍՍՕԻԼ ԲՐԱՆԴՕՎ

II. ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԹԻԻՐԲԻԱ

Բ ա Ր Ե Կ ա մ ն ե՛ր,

Կը ցաւիմ, որ չկրցի աւելի շուտ գրել ձեր ուզած յօդւածը, իսկ այժմ, գտնւելով ճանապարհորդութեան մէջ, ստիպւած եմ գրել շտապով և կարճ: Յամենայն դէպս, կարող էր վստահ ըլլալ թէ ձեր առաջարկութիւնը, որ դժբախտաբար չկրցի լիովին կատարել, ինչի ուրախութիւն պատճառեց:

Անցած տարիի սկիզբը Երիտասարդ Թիւրքիոյ Կոմիտէն պատգամաւորութիւն մը խրկեց արտասահմանի օսմանեան դեսպաններուն, հիւպատոսներուն և երեւելի անձնաւորութիւններուն, հրաւիրելով զանոնք որ Կոմիտէին մէջ մտնեն: Այս հրաւերին նպատակն էր՝ դիւանագիտական շրջանակներու մէջ եղած պաշտօնեաները ձեռք ձգել և անոնց հետ մէկտեղ Աբդուլ Համիդի դէմ շարժում ընել:

Ցարւոյն մէջտեղ Գահիրէէն Թունալը Հիլմիի կողմէ կգիտական իշխանի մը՝ Մէհմէդ Ալի փաշայի անունով՝ «Յայտարարութիւն» մը հրատարակեցաւ: Այդ Յայտարարութիւնը երիտասարդ Թիւրքերու հարցը լուծելու համար կ'առաջարկէր մեծ քօնկուէ մը կազմել, որուն պիտի հրաւիրէին մահմեդական և ոչ-մահմեդական մեծամեծներ և Թիւրքիոյ մէջ առանձին առանձին գործող յեղափոխականներու ներկայացուցիչները: Քօնկուէին մէջ ընդհանուր միութիւն մը յաջողութեամբ և տարբեր էն ընդհանուր օսմանեան անունով խառն Կոմիտէ մը պիտի կազմէր:

Առջի յայտարարութեան մէջ հարկ կը տեսնւէր երեւելիներուն մասնակցութիւնը գործին մէջ: Այս հրաւերին հրատարակումէն ետքը, դէպք մը վրայ հասաւ՝ Մէհմէդ փաշայի տղուն, Հայդար պէյի փախուստը:

Հայդար պէյի փախուստը Երլազլին մէջ մեծ իրարանցում պատճառեց, մանաւանդ երբ Եւրոպայէ Եգիպտոս անցնելով, հոն երիտասարդ Թիւրքերու հրատարակութեան յարեցաւ:

Այդ դէպքէն յետոյ ուրիշ աւելի կարեւոր դէպքն է սուլթանի քեռայր Տամատ Մահմուդ փաշայի իր երկու տղոցմով Եւրոպա փախիլը և սուլթանի հասցէին կծու Բաց Նամակի մը հրատարակութիւնը, որ մեծ աղմուկ հանեց և առանձին ուժ տաւ երիտասարդ Թիւրքերու դատին:

Համառօտապէս՝ երիտասարդ Թիւրքերու կուսակցութիւնը իր մէջ կը բովանդակէ ականաւոր անձինք: Ատոր ապացոյց են այս տարւան Պոլսոյ անցուդարձերը, այսինքն երբ դիմենք վերջի տարւայ ձերբակալութիւնը վիճակագրելուն, կը տեսնենք թէ մեծ մասը աւագանիներ են. ասոնցմէ էին նշանաւոր Զիեա մօլլա և ուրիշ շատեր, որոնք բանտարկեցան և աքսորւեցան:

Այսօրւան օրս՝ երիտասարդ Թիւրքիոյ անունով ձերբակալւածներու թիւը մինակ Պոլսի մէջ — չհաշւելով նա հանգնեցողները — երեք հազարէն աւելի է: 2900 հոգի աքսորւած են պետութեան հեռաւոր սահմանները՝ Ափրիկեան Թարապուլուս, Եմէն, Պաղատ, Պասրա, Մուշ, Տիգրանակերտ, Երզրում, Հէքեարի և ըն. 450 հոգի բանտարկւած են, 25-ը Պոլսոյ մէջ, որոնցմէ 6-ը մշտնջենական պատժի: Պոլսոյ բանտարկւածները կը բաղկանան բժշկական, իրաւագիտական և զինւորական վարժարաններու ուսանողներէ, արդարութեան պաշտօնեաներէ. կան նաև վաճառականներ և մօլլաներ:

Իսկ ուրիշ ամենակարեւոր կէտ մը, Պոլսոյ ձերբակալութիւններուն իբր հետեանք, զանազան ձեւերով ունեւորու բռնութիւն էր Եունուզ Պեքեր անուն անձի մը վրայէ և տունէ մը:

Ցարդ անանկ կը կարծւէր թէ երիտասարդ Թիւրքերը գործունէութեան և յեղափոխութեան դէմ են: Իրաւ է «Մէշլէրէթ» լրագիրը, որ կը հրատարակի Փրանսերէն լեզուով, ինքզինքը կը հռչակէ «բնաշրջական» և չուզեր բռնադատել հանգամանքները, բայց «Օսմանլըն», որ կը հրատարակի Թիւրքերէն, Փրանսերէն և գերմաներէն լեզուներով, Բիզա պէյի այդ դանդաղ թէօրին աննպատակաբար կը գտնէ և հաշտ չէ անոր հետ այս մասին, թէև Եւրոպական գործունէութեան մէջ կ'աջակցին իրարու, առանց սակայն իրենց փոխադարձ սկզբունքը զոհելու:

Այս ամէնքը ապացոյցներ են թէ երիտասարդ Թիւրքերու թարմ մասը կուսակից է յեղափոխութեան, որուն գործադրութեան համար ձեռնարկներ կ'ընէ: Ասկէ առաջ ալ նմանօրինակ դէպքեր կան. միայն անցեալի ունեւոր պատրաստութիւնը ներկայիս չափ ահարկու չէր: Իհարկէ երբ ահարկու կըսենք, իր կարեւորութեան և պէտքութեան տեսակետով...

Թէ քօնկուէին ջանքերը և թէ երիտասարդ Թիւրքերու զանազան հրատարակութիւնները ակներև ապացոյց մըն են թէ երիտասարդ Թիւրքիան յեղափոխականներու միութեան ցանկացող է:

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԹԻԻՐԲԻԱ

III. Ք Ի Ի Ր Դ Ե Ր

Հ ա յ Ր Ե Ն ա Կ ի ց ն ե՛ր,

Դուք ալ կը համաձայնիք, կարծեմ, որ շատ հազա-գիւտ է տեսնել քիւրդի մը ձայնը միացած հայկական բողոքին՝ ընդդէմ այն բռնութեան, որ սովորաբար կը

Համարւի քիւրդական տարրերի հովանաւոր: Այդ պատճառով ես առանձին սիրով կը շտապեմ օգտուիլ ձեր հրաւերէն՝ հաղորդելու քանի մը տեղեկութիւններ իմ ցեղակիցներու արդի վիճակի մասին:

Հայկական կոտորածները ծագած ատեն քաղաքակիրթ աշխարհի բոլոր լրագիրները գրեցին թէ քիւրդերը իրենց դրացի եղող հայերը կը սպաննեն: Այս անպատուութիւնը ամբողջովին քիւրդերուն վրայ ծանրացաւ, բայց ես կ'ուզեմ որ իրողութիւնը պարզուի:

Մուսա պէյի դատի ատենն իսկ շատերը գիտէին, որ Մուսա պէյ այդ բանը ինքնիրագլուխ չ'ըրաւ, որուն էն մեծ ապացոյցն է յիշեալ պէյին այնքան մեղաւոր ըլլալէն ետքը դատաստանի առջեւ արդարանալը:

Կառավարութեան հայերուն ջարդելու միտքը ուսումիւրքական պատերազմէն կը սկսի: Այն ատեն Արգիւլ Համիդ ֆիւրդիստան իրատէ մը խրկեց, որով կը հրամայէր հայերուն ինչքը թալանել, զանոնք կոտորել, բռնադատել հայրենիքէն հեռանալու: Բոլոր քիւրդ ազանները և պէյերը վաճ ժողով մը կազմեցին: Այս ժողովին մէջ քիւրդերու մեծ շէյխ՝ Շէյխ Իպատուլահ ոտի ելաւ և ըսաւ. «Շատ հին ատենէ իվեր հայերը և քիւրդերը այս երկրին մէջ դրացիներ են. եթէ մենք այսօր զանոնք կոտորենք՝ վաղը թիւրքերը պիտի սկսին մեզ կոտորել. ես կը կարծեմ որ քիւրդերը այդ կը հասկնան և չեմ յուսար որ քիւրդ մը գտնուի, որ այդ դահճութիւնը յանձն առնէ»: Շէյխ Իպատուլահ ազգեցիկ ըլլալով միւսները համակերպեցան: Ասոր վրայ ժողովը ցրեցաւ և Արգիւլ Համիդի փափաքը չկատարեցաւ:

Յետոյ Արգիւլ Համիդ իր կամքը առաջ տանելու համար Համիդիէ հեծելագունները կազմեց, հովիւներու, ծառաներու հարկւրապետութեան, հազարապետութեան աստիճան տուաւ. քիւրդերը ատ տեսնելով վազեցին զինուորագրեցան ու ստացան զգեստ և զէնք: Երէկ ծառայ և հովիւ եղող մը, երբ հարկւրապետութեան կը բարձրանայ, ոչ միայն հայը, այլ իր հայրն իսկ կը սպաննէ: Ապա Արգիւլ Համիդ քիւրդերու մէջ տարածել տուաւ թէ հայերը, Ռուսիոյ հետ համաձայնելով, մտադիր են քիւրդերը ջարդել: Քիւրդերը գրգռել և մոլեռանդելէ ետքը, շատ չանցած, հեռագրեց Զէքի փաշային Տաւրիկը վարներ: Ահաւասիկ այսպէս մեքենայած է հայա-քիւրդական կռիւլը:

Ասկէց յետոյ կը սկսի հայոց զարհուրելի կոտորածներու շարքը: Սահայն ձեր ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ այն հանգամանքի վրայ, որ Խիզան, Պոթան, Ճէզիրէ, Սենճարի կողմի քիւրդերը ոչ մէկ հայ չսպաննեցին: Կը հարցուի ինչո՞ւ մէկալ քիւրդերը ջարդեցին, իսկ ասոնք բան չըրին. — այն պատճառաւ որ ասոնց բարքերը անխառն մնացած էին: Երդէն այս կողմի քիւրդերը թիւրք կառավարութենէն գոհ չեն և կառավարութեան խորամանկութիւնները գիտեն: Ասոնք քանիցս ապստամբեցան կառավարութեան դէմ. ամէնէն նշանաւորը Պէտրխան փաշայի ապստամբութիւնն է: Անոր բանակի մէջ շատ մը հայեր ալ կային: Սակայն այն ատեն կառավարութեան կողմէ խրկեած 60,000 զօրքը մեծ մասով կոտորեց զանոնք: Երկրորդ ապստամբութիւնը՝ Պէտրխանի որդին՝ Հիւսէյն պէյը ըրաւ. կառավարութիւնն ատ ալ խեղդեց. ատոր համար է, որ այս կողմի քիւրդերը կառավարութեան թշնամի են, ուստի և հայերուն գէշ

աչքով չեն նայիր: Այսօրուան օրս, Պոթանի, Խիզանի, Ճէզիրէի, Սենճարի քիւրդերը կ'ուզեն, որ իրենց պաշտօնեաները և դատաւորները իրենցմէ ըլլան, և երթալով այս գաղափարը կ'ընդհանրանայ:

Այս տեսակ փաստերը ինծի կը դրդեն ցանկանալ, որ հայերը ձեռք ձեռքի տւած ըլլան այս անխառն ու մաքուր մնացած քիւրդերուն հետ: Հաւանական է որ տողերս կարգացողները ըսեն՝ «Ի՞նչ ցնորք, ի՞նչ երեւակայութիւն», բայց կը հաւատամ, որ աշխարհի մէջ գաղափարական ջանքերը ապարդիւն չեն մնար: Եւ ես այս ճամբով պիտի աշխատիմ, և թոյլ տւէք աւելցնել, որ յուսահատողներէն չեմ: Եթէ մենք մեռնինք, անշուշտ մեր զաւկները պիտի աշխատին և անոնք անպատճառ պիտի յաջողին: Դեռ ասկէ 60 տարի առաջ քիւրդ բանաստեղծ մը կամ՝ աւելի ճիշդն ըսած՝ ժողովրդական աշուղ մը, քիւրդական լեզուով գրած երգերու մէջ, տաճիկ կառավարութեան դէմ կը բողոքէր և այս համերաշխութիւնը կը քարոզէր: Մտադրութիւն կայ այս գրեթէ ամբողջ տապալակ և տարածել, որպէսզի քիւրդերու մէջ այս գաղափարը աւելի բորբոքուի:

Յայտնի է, որ քիւրդերու և հայերու մէջ՝ դէմքերու և սովորութիւններու խիստ նմանութիւններ կան, այս երկու ժողովուրդները նոյն ընտանիքին կը պատկանին: Եթէ անոնք, որոնք նոյն բռնութեան տակն են, իրարու հետ չհամաձայնին, որո՞ւ հետ պիտի համաձայնին: Հատերը պիտի հարցնեն թէ այս համաձայնութեան ճարը ո՞րն է: Տարաբախտաբար հրապարակով անկարելի է այդպիսի գործնական հարցի մը պատասխանել: Դա յեղափոխական կոմիտէներու ներքին գործողութիւններու շրջանակին կը վերաբերի:

Գալով այն երևոյթներուն, որոնք այսօր ամենքիս աչքի առաջն են, ես պիտի յիշատակեմ հոս քիւրդ հայրենասէրներու փոքրիկ խմբի մը գոյութիւնը, որ արդէն երկու տարի է կը հրատարակէ իր յատուկ լրագիրը «Քիւրդիստան» անունով և անոր միջոցաւ փոքր առ փոքր կ'արծարծէ քաղաքակիրթական մտքեր: «Քիւրդիստան»-ը կը պահանջէ, օրինակ, համերաշխութիւն հաստատել հայերու հետ, ուսում, գրագիտութիւն տարածել քիւրդերու մէջ, դիմադրել թիւրք կառավարութեան քիւրդ տարրը բաժան-բաժան ընելու դիտումին և նոյն իսկ բռնի ուժով դիմադրել անոր ապօրինի գործողութիւններուն: Իվերջոյ «Քիւրդիստան»-ի մէջ հրաւեր կը կարգաւի քիւրդերուն թողնել թափառական, աւազակային կենցաղը և սկսիլ խաղաղ ու աշխատաւոր կեանք:

Այս կոչումները, ճիշդ է, այսօր դեռ թոյլ են և նորաբողոք, բայց պիտի յուսանք, որ ատոնք իրենց պտուղները կ'ունենան և անշուշտ կարող կըլլան ստեղծել երկրի մէջ զգալի հակասութեան ակն ուժ մը:

ՔԻՒՐԴ ՄԸ

Հ Ա Յ Դ Ո Ւ Կ Ի Ն Ո Ր Տ Ա Ր Ի Ն

Լո՛ււ. մի՛ մոռնալ. քայլիւ հանդարտ, ընկեր. տղամարդի կրծքից թռած հառաչք ժպիտ է բերում շար բախտի դէմքին: Չիւնտ այս լեռը պիտի անց կենանք. չէ՞ միւս կողմից է բերում մեզ քամին ողբ ու հառաչի աղետարշ ձայներ. այնտեղ կ'ասես ձորերն են տնքում, սղմիր հրացանդ թարմ վէրքիդ վրայ, պի՛նդ, պի՛նդ, և

առաջ քայլերը: Նոր տարին մօտ է. չլինի թէ նա հասնի և մեզ թող ու ընկճած տեսնի: Տե՛ս, երբ այն պլպլան աստղը այս լեռան կատարին հասնի, այն ժամանակ նոր տարի կը լինի...

Վերելքը ծանր է, ճանապարհը ծրկար, բայց շատ ենք անցել: Լո՛ւս քայլեր, ընկեր, առաջդ լաւ նայի՛ր. ձեանք չհաւատաս. ինչպէս երբեմն սրտերի քէնը, հոգի-նների թոյնը մարդիկ ծածկում են նենգ ժպիտների խաբուսիկ քողով, այդպէս էլ ձիւնի սպիտակ սաւանը պաղ գեղեցկութեան դաւաճան քողի տակ անդունդ է ծածկում մեր ոտքերի տակ: Այսքան քայլել ենք և ի՛նչ օրերով — մեղք է, որ նոր տարուն մօտիկ յանկարծ կուլ գնանք մի խորխորատում: Տե՛ս, աստղը հեռու չէ լեռան կատարից. էլի մի փոքր, և նոր տարի կը լինի...

Ի՛նչ ցուրտ է, ընկե՛ր. գիտեմ, մըսում ես: Դէ՛ մենակ մենք չենք. քանի՛ քանիսները մեզ պէս մըսում են, դողում, սարսռում. ձմեռ է պատել մեր ողջ երկիրը. որբեր, այրիներ դողում են ցրտից, և ծերերն իրենց չորացած բազուկները ծոցերում կծկած՝ դողում են, դողում: Եւ ում որ միսը չի դողում, ում պարարտ մարմինը պատած է ոսկու և արծաթի զրահով, նրա էլ հոգին է մըսում, հոգին է դողում: Եթէ որ մենք էլ նրանց պէս դողանք, էլ ո՞վ պիտի դիմաւորի նոր տարուն: Տե՛ս, աստղը մօտ է լեռան կատարին, և նոր տարին հեռու չէ մեզնից...

Էլի մըմնջացիր. ցաւո՞ւմ է վերքդ. կեցի՛ր, իմ ընկեր, թո՛ղ որ իմ շնչով մի փոքր փչեմ, տաքացնեմ նրան: Հաւատա, ընկեր, մտերմի շունչին. նա փրկարար է, վերք է բժշկում, հոգի է տալիս, սիրտ է տաքացնում, բոցեր է վառում: Թո՛ղ, թո՛ղ որ փչեմ այդ վերքիդ վրայ. հաւատա, հոգիս, այդ հզօր ծար է. ա՛յ այս լաթովս էլ կը կապեմ վերքդ... Այսպէս լա՞ւ է. այժմ հանգիստ ես. դէ՛հ բռնիր հրացանդ. փողը դեռ տաք է. պինդ սղմիր ձեռքիդ. լաւ չէ, որ նոր տարին քեզ առանց հրացան տեսնի: Տե՛ս, աստղը մօտ է. էլի մի փոքր և նոր տարի կը լինի...

Մռայլ է չորս կողմերս, խաւարը թանձր. լուռ է ամէն ինչ, ասես մեռել է ողջ տիեզերքը. սարսափը խաղում է աշխարհի վրայ, մարդիկ վախում են ձայն տալ իրարի, նոյնիսկ մոռացել են, թէ նոր տարի է գալիս. ցաւերի մեծ բեռը մէջքերին դրած՝ արիւնոտ շիթուներով ժպտում են երկկողմ Բռնութեան դէմ. քին և սարսափի հանգստի մահաբեր ծոցում լռել են, մնչել և սպասում են... Ինչի՞... հրաշքի՞... Անմիտի գլխին՝ բարիքով ամուլ ու չար եկիները միայն շանթ ու փոթորիկ ունի: Եթէ որ մենք էլ նրանց պէս լռենք, ո՞վ պիտի դիմաւորի նոր տարուն: Դէ՛ քայլեր, ընկեր...

Տե՛ս, սիրելիս, ի՛նչ հանդարտ ու վստահ սահում է աստղը երկնի երեսին. ցուրտը պայծառ, շողերն իստակ, ասես լողում է անսահմանութեան մէջ՝ մարդկանց ցոյց տալու, թէ ի՛նչ ասել է ազատ ու անկախ կեանք. նրան չեն հասնում ներքեւի մռայլն ու խաւարը. նա չգիտէ՝ ինչ ասել է շղթայ. բռնութիւնը չի կարող նրան կանգնեցնել. հպարտ պատում է խաւարի քօղը և առաջ գնում: Ով ուզում է այնպէս ազատ ու անկախ լինել, ճիշդ այնպէս պիտի պատահի բռնութեան քօղը

և առաջ ընթանայ: Քայլեր դէպի վեր. կատարը մօտ է, և հէնց այնտեղ մենք կը տօնենք նոր տարին հրացանի որոտով...

Դեռ արշալոյս էր, երբ ճանապարհ ընկանք: Քանի՛ հոգի էինք. այժմ մնացել ենք երկուսով միայն: Որքա՛ն ենք քայլել. ծանր էր ճանապարհը. ստոր մատնութիւնը բռնութեան արիւնոտ թաթիցը բռնած քայլում էր մեր յետեւից. որքան զո՛հ տւինք. բուքն ու փոթորիկը խլիցին տարան. ցուրտն ու խաւարը մէկէն կուլ տւին... Մենք ենք մնացել զոյգ ապստամբներ. ի՛նչ փոյթ թէ քիչ ենք. ամէն ընկնողի վերջին հառաչից մենք հիւսել ենք մեր վայրենի երգը. նրանց զայրոյթի թռնոտ կաթիլ-ներով մենք համեմել ենք մեր ատելութիւնը չար բռնութեան դէմ. նրանց մեծ սրտի սրբազան բոցից մի մի շիթ խլած մեր ըմբոստ ոգու թւերն ենք հիւսել և սլանում ենք վրէժի շնչով՝ ուր կանչում է նւիրական պարտքը. մենք կը չանգուենք յուսահատութեան խոպան, կոշտացած հողը և նրա կրճքին կը ցանենք յուսոյ սերմերը արիւնոտ ձեռքով... Քայլեր, ընկեր: Մօտ է աստղը: Տե՛ս, երբ նա այս լեռան կատարին հասնի, այն ժամանակ կէս գիշեր կը լինի. նոր տարի կը լինի...

Կանգ առ մի փոքր: Այս ի՛նչ պատահեց. խաւարը սաստկացաւ. տես, ընկեր, աստղը ծածկւեց կատարին չհասած. այն մռայլ ամպը իր սև ծոցի մէջ կուլ տւեց նրան: Մօտալուտ տարւայ պլպլան նշանն՝ էլ չենք տեսնում. էլ կա՞յ այս երկրում մի ուրիշ նշան, որ մենք իմանանք նոր տարու մուտքը: Ե՛րբ կը գայ նա և ե՛րբ կ'անցնի, այդ մենք այլևս գիտենալ չենք կարող: Քանի՛ տարի է, որ մենք չգիտենք, թէ ինչպէս գալիս է ու անցնում մեր գլխով նոր տարին. թո՛ղ այս էլ անցնի: Բռնութեան ճիրաններում կեանքը մեր երկրում դարձել է արիւնոտ ժամերի մի շարք. ի՛նչ ասել է այստեղ նոր տարի, երբ օրերը սև են, հողերը կարմիր... Խաւարը թանձրացաւ. մռայլը ճնշում է. ցուրտը սաստկացաւ, ասես ժայռերն էլ են ցրտից դողդողում... Ահա և լեռան կատարը. հասանք վերջապէս: Տե՛ս այնտեղ ներքեւում սև սև սոււերները. գիւղեր են նրանք. լուռ են ու մեռած. աստղի նոր տարին չի կարող տալ նրանց կենդանութիւն. երկնքից իջնող լուսոյ շողերը միշտ փոփոխական են և անհաստատ, ինչպէս երկնքից իջած ձրի շնորհը, որով դեռ ոչ ոք երջանիկ չի եղել երկրիս երեսին...

Փոյթ չէ այդ, ընկեր. իջնենք վար շուտով. թողնենք երկնքը հանգիստ իր տեղում. հրացանի բոցով պատուենք խաւարը. գնդակի որոտով խռովենք այս հոգեհան լուութիւնը. խօսենք այն լեզուով, որ ամէնասուսկալին է բռնութեան համար, ազատութեան լեզուով, որոտի լեզուով, շանթերի լեզուով. կուր գոռոցի մէջ խեղդենք բռնութեան լպիրշ քրքիջը. քանդենք այս գիւղերի լեզւի կապանքը. մի փոքրիկ կայծ գնենք նրանց շրթուներին. մի փոքրիկ բոց գնենք նրանց սրտերում. չորացնենք այնտեղ լացի աղբիւրը, և այն ժամանակ մենակ չենք մնայ, և այն ժամանակ կը գայ իսկական նոր Տարին. փոյթ չէ՝ թէ այն աստղը ծածկւի ամպերով. փոյթ չէ նոյնիսկ՝ եթէ ողջ երկիրը կորչի խաւարում...

Խ Ա Ս Տ Ո Ւ Ր Ի Կ Ռ Ի Ի Ը

(ՆԱՄԱԿ ՌՈՒՍ-ԹՐԱՎԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳՆՈՅ)

Հոկտեմբեր 26-ը յիշատակելի կը մնայ յեղափոխական տարեգրութեան մէջ:

Առաւօտեան ժամը 4-ն էր: Մեր զինակիր յոգնած խումբը Բագրեանգի (Ալաշկերտ) Խաստուր գիւղի մօտ պահ մի կանգ առաւ: Պարզ էր, որ կանխորոշ դիրքը չպէտք է կարողանայինք հասնել, որովհետեւ դեռ ևս 4-5 ժամուայ ճանապարհ ունէինք առաջներս, իսկ յոգնած մարդուն՝ այդքան ճանապարհ անցնելու համար կրկնակի ժամանակ է հարկաւոր:

Անհրաժեշտ էր հանգիստ առնել:

Շուրջանակի նստեցինք գետնի վրայ և սկսեցինք խորհել, արդեօք չի՞ կարելի մօտակայ սարերը ապաւինել և ունէ ձեռնառնող զինքները անցնել: Ալաշկերտի ասելով, մօտակայքում ամենեւին յարմար դիրք չկար: Լեռները հեռու էին:

Մեր դրութիւնը շատ վատ էր: Առաջներս տարածուած էր մի ընդարձակ դաշտ. կամայ ակամայ պէտք է դաշտում մնայինք, իսկ դաշտում ցերեկան ընդհարումը անխուսափելի էր: Միւս կողմից՝ ցուրտը աւելի շատ էր նեղացնում քան յոգնածութիւնը:

— Գիւղ մտնենք, — ասաց խաստուրցի Ղուկասը, — և քանի որ անունս ֆէդայի է, տունս էլ տեղս էլ մալ ու մուլքս էլ թող այս հրացանիս ղուրբան լինեն: Ընկերներ, չ'ուշանա՛նք. աստղերը շուտով երկնքում կ'աներևութանան. արշալոյսը հեռու չէ: Շուրջներս խորին լուսթիւն է տիրում: Ինչո՞ւ ենք այսպիսի ցրտում սառը գետնի վրայ տարածւել. սկսում ենք պաղել. վեր կացէ՛ք գնանք մեր տուն:

— Գիւղ մտնել, շշնջոց բարձրացաւ, բայց...

— Ել ինչ բայց, — ընդհատեց Ղուկասը — բայցերի ժամանակը անցել է. գոնէ մի ժամ կը հանգստանանք և չենք պաղել. բեխերիցս սառցի կտորներ են կախւել...

— Վեր կացէ՛ք գնանք, — կրկնեց Ղուկասը և դէպի գիւղը վազեց:

— Գիւղ մտնենք, կրկնեցին վալադները. ամէնայարմարը գիւղն է. եթէ կուր բռնւելու լինենք, գոնէ մի փոքր հանգստացած կը լինենք և պաղած չենք լինի, իսկ եթէ ոչինչ չպատահի, աւելի լաւ, երեկոյեան դէմ բոլորովին թարմացած վեր կը կենանք ճանապարհներս կը շարունակենք:

— Աւելի լաւ է դաշտում մնանք, քան գիւղ մտնենք. եթէ ընդհարում ունեցանք այստեղ, գոնէ մէկական մենք կը տուժենք, իսկ եթէ գիւղում բան պատահեց՝ գիւղացիք էլ կարող են մնասւել. — ասացին շատերը և նորից մեկնեցին սառը գետնի վրայ:

Ալաշկերտը դեռ ևս համոզում էին, երբ Ղուկասը վաղէվազ յետ դարձաւ. «ամէն ինչ պատրաստ է. գիւղում ոչ քիւրդ կայ, ոչ էլ ասկեր, շուտ արեք գնանք»:

— Գնա՛նք, ոչ մի վտանգ չկայ ոչ գիւղի և ոչ մեզ համար, — յուսադրում էին վալադները: Նրանք առաջ անցան. խումբը հետեւեց նրանց:

Գիշերային խաւարը թանձրացել, վաղուց ընդգրկել էր առօրեայ աշխատանքից խոնջացած գիւղը: Հեռուից մի ինչ որ խուլ ու աններդաշնակ ձայն էր լսուում, որ գիւղական շների ընդհանուր ու անընդհատ կաղկանձոցի հետ միախառնւելով՝ խիստ անհաճոյ համբոյ էր կազ-

մում: Ձայնը հետզհետէ մօտենալով ասիական քարաւանի անցն էր յայտարարում:

Քարաւանը անցաւ: Մեր առաջ ճոնչաց խալիսուլ հողակոյտի դուռը. «մտէ՛ք», ձայնեց մէկը ներսից:

Գոմ էր մեր ասպնջարանը: Խաչիկ վարժապետը, որ տան տէրն էր, թէև ճրագը վառել էր գոմը լուսաւորելու համար, այնուամենայնիւ այնչափ մութն էր, որ հազիւ հազ նկատելի էին պատերի մօտ շարւած անասունները: Գոմը ընդարձակ էր և տաք:

Մեր բարեներին՝ դարի էք եկել եղբայրներ, պատասխանեց վարժապետը յուզած ձայնով և երկու խոշոր կաթիլներ գլորեցին նրա շիկացած այտերից...

«Չափազանց ուրախ եմ, շարունակեց նա, որ ձեզ իմ յարկիս տակն եմ տեսնում: Անհոգ եղէ՛ք. յոյս ունեմ, որ մեզ ոչ մի վտանգ չի սպառնում: Իսկ հակառակ դէպքում՝ թող իմ արիւնս էլ մեր սրբազան դատին նւիրական լինի, և թող մեր նահատակ զինակների վրայ հիմնապնդի մեր և մեր սերունդների փրկութիւնը, ազատութիւնը...»

Մենք համբուրեցինք...

Մի քանի րոպէ ևս, և հանգիստ քունը տիրեց բոլորիս: Հանգիստ էինք, որովհետեւ դրսում Խաչիկի պէս արթուն պահապան ունէինք, իսկ ներսում՝ մեր զինակից հերթապահ ընկերներն էին հսկում...

Լուսացաւ: Տղերքը սկսեցին հետզհետէ արթնանալ: Մէկը հրացանն էր սրբում, պատրաստուած, միւսը չարլի կապերն էր ամրացնում, երրորդը թուրովը հանել, ծուլորէն գլանակ էր շինում ծխելու... Խաչիկը մի քանի անգամ ներս ու դուրս էր արել և ամէն անգամ բարեջող լուրեր էր բերել: Բոլորի երեսին էլ մի տեսակ թմրութիւն ու թախիծ էր երևում: Վարժես անբաւական լինէին ներկայ հանգստութիւնից: Եւ ինչպէս չթմրէր ու չտխրէր սարերի զաւակ ֆէդային՝ փաղած այս անտանելի գոմի հեղձուցիչ տօթում:

Ժամը 10-ն էր: Խաչիկ վարժապետը ուշացաւ, չէր երևում: Յանկարծ մի կին դուռն շէմքից թշնամու զօրքերի գալուստը գուժեց. «Պատրաստ եղէ՛ք», ասաց նա ու անմիջապէս հեռացաւ:

Տղերքը իսկոյն տեղներից վեր թռան, և, խմբապետի հրահանգի համաձայն, տասնեակները նշանակւած տեղերը կանգնեցին:

Ասկերները մեր հօտը առել էին, բայց սակաւութեան (100 հոգի) պատճառով չէին համարձակում մօտենալ:

Մեր ներկայութիւնը իմանալուն պէս, դրանք դուրս էին եկել գիւղից, այս ու այն կողմն էին ցրւել, նախ որպէսզի հաւարի կանչէին շրջակայ համիդիականներին, և երկրորդը՝ ժամանակ վաստակէին, մինչև օժանդակ զօրքերը կը հասնէին: Ղարա-Քիլիսայից թնդանութների էին սպասում: Գիւղացիների կարծիքով, զօրքը սարերն էր քաշում մեզ այնտեղ փնտրելու համար:

Մենք կազմ ու պատրաստ սպասում էինք: Առաջան թմրութիւնն ու թախիծը տեղի էին տւել աշխոյժ կենդանութեան: Հասել էր րոպէն, երբ ամէն մէկը իր շնորհքն ու արիութիւնը ցոյց էր տալու ընդհանուր թշնամուն: Չէ՞ որ ֆէդայի ենք: Մի վայրկեան ևս, և ճակատ առ ճակատ կը դարնւենք Երզրէ-Քէօսքի նեցուկների հետ: Ա՛խ, ի՞նչպէս ուշանում են, վայրկեանները կարծես տարիներ լինեն: Մեզ համար այլևս ոչինչ չկայ

ամբողջ տիեզերքում բացի կուլից, — վրիժառու սրբազան կուլի, փրկարար կուլի...

Բայց խոհանութիւնը սպասել էր պատահում: Սակայն կատարած ֆեդայիին կուլի շեմքում զսպելը այնքան էլ հեշտ չէ: Հատերը կամացուկ իրենց տեղերից սպրտում են, նախադրականների շարքերն են մտնում: Ամէն մէկը ցանկանում է առաջինը նետել թշնամու բանակի մէջ. ամէն մէկը ցանկանում է առաջին գնդակը ինքը շեշտի թշնամու կրծքի մէջ:

Խմբապետը հրացանը ձախ ձեռքն առաւ ու աջով մերկ խանջալը բարձրացրեց: Դա նշան էր, որ պէտք էր լռել, որ ինքը ուզում է խօսել: Բոլորս շունչներս քաշեցինք... Նա սկսեց.

«Ընկերներ, ֆեդայիներ, ահա վճռական րոպէն. յիշեցէք ձեր կոչումը. թշնամին յիրաւի բազմաթիւ է, բայց յոյս ունեւ, որ չէք ընկճւիլ նոցա գնդակների տարափի տակ: Վրէժ, ընկերներ, վրէժ մեր սուրբ ու ամայացած Հայրենիքի. վրէժ անպատած քոյրերի, մայրերի ու սրբապղծած նւիրական վայրերի... Տղերք ջան, ստրուկ ենք ծնւել բայց ստրուկ մնում են միայն նրանք, որոնք կամենում են ստրուկ լինել. մենք յեղափոխականներ ենք, թանկ ծախսեր մեր ազատ կեանքը: Ընկերներ, կուլներ միասին, ապրենք միասին, մեռնենք միասին»...

— «Կեցցէ՛ յեղափոխութիւնը, կեցցէ՛ մեր խմբապետը, որոտաց խումբի պատասխանը. երգում ենք յանուն Դաշնակցութեան և յանուն ֆեդայիի մեծ կոչման՝ կուլել մինչև մեր վերջին շունչը. թող մեր մահը վրէժի մի նոր ուխտ լինի մեզինց յետոյ եկող խմբերին»...

Դռան ձեղքերից նկատելի էր զինւորների վազվզոցը, իսկ հանդէպի քարերից, որոնք 30-40 քայլ հեռու էին մեր տնից, կարմիր ֆէսեր էին երևում և հրացանի փողեր՝ ուղղւած դէպի մեր դուռը: Գիւղը շրջապատւած էր: Տաճկական զինւորական փողը երկրորդ անգամ կուլ էր ազդարարում...

Յանկարծ կտուրն ի վայր 3-400 հրացան որոտաց: Կուլը սկսւեց: «Ուռուռ», որոտաց մեր խումբը և կտուրն վեր միահամուռ մի քանի անգամ արձակեց:

Գոմը մթնեց. ծուխն ու հնամեայ հողէ կտուրի փողին ներսը լցրել էր:

Այդ միջոցին առաջին տասնեակը, որը գոմից դուրս էր եկել և պատի մօտ թշնամուց աննկատելի շարւած՝ խմբապետի հրահանգին էր սպասում, անմիջապէս թըշնամու առաջին դիրքերի վրայ յարձակեց, նախապէս կայացած զինւորական խորհրդի միաձայն վճռի համաձայն:

Գոմը հետզհետէ դատարկւում էր: Տղերքը գնդակների տարափի տակ թշնամու վրայ էին վազում:

Այժմ դուրսն էինք: Թշնամին վաղուց շրջապատել էր գիւղը և խոտի, աթարի դէզերի, կտուրների, քարերի ու աղբակոյտների վրայից էր կուլում: Մեզ մնում էր իւրաքանչիւր քայլը թշնամուց արիւնով խլել: Հարկաւոր էր գիւղի մի ծայրից մինչև միւսը, դէպի մօտակայ բլուրը, դիրքերը խլելով, ճանապարհ բաց անել:

Ընդհարումը կատաղի էր: Մեր տղերքը այս ճակատագրական կուլում աննման էին: «Ուռուռ», տղերք ջան, վրայ տէ՛ք, խրախուսում էին տասնապետները: Եւ իւրաքանչիւր տասնեակ տասնապետի հետ միասին այս ու այն դիրքերի վրայ էր յարձակւում, որտեղից լսում էին տաճկական սալա վաթն երը: Միւսիւլման պետերը աշխատում էին ոգևորել իրենց շարքերը այդ նւիրական բառով:

Կուլը, հետզհետէ ծաւալելով, աւելի ու աւելի էր տաքանում: «Կուլեցէ՛ք տղերք, կուլեցէ՛ք քաջ քաջ», հնչում էր որոտագին մեր սիրած ուղմերդը...

Մինչև գիւղի միւս ծայրը, որտեղից դաշտն էր ըսկըսում, դէպի մեր բռնելիք բլուրի դիրքերը՝ իւրաքանչիւր դիրքում թշնամու դիակները 10-նեակներով կարելի էր համարել: Մի քանի տեղ էլ տաճիկ կանոնաւոր զինւորները զէնքերը վայր թափել՝ պաղատագին կեանքը իրրեւ պարգև էին աղերսում: «Ալլահ ազզընայ, գնայըն բէնի, օջազնա դիւշմիշըմ»:

Մեր ընկերներից չկար մէկը, որ մէկ կամ մի քանի ասկեար կամ քիւրդ Մահմեդի դիրկը ուղարկած չլինէր: Գոմի դռան մօտ մեր ընկերով (տասնապետ Գրիգոր) դիակի վրայ թշնամու 6 հատ դիակ փուլեց: Գոմից դուրս գալու ժամանակ տասնապետ Գրիգորը զարկւում է: Դարվիշ աղան, որ միւսնայն գիւղի տէր-աղան էր, նահատակի հրացանը վերցնել է կամենում: Հէնց որ կուսնում է վերցնելու, մեր ընկերներից մէկի գնդակը ճակատից ընծայ է ստանում. չէ՞ որ հրացանի հետ գնդակ էլ էր հարկաւոր մեր դէմ կուլելու համար... Աղայի եղբայրը շտապում է սպանւած եղբօր դիակը կուլից դուրս քաշելու. նա էլ անմիջապէս պառկում է եղբօր դիակի վրայ: Յետոյ Դարվիշ աղայի երկու որդիքն են շտապում իրենց հարազատների վրայ պառկելու: Վերջապէս մայրն ու հարսը վազում են ծանր կորուստը ողբալու. նրանք ևս միւսնայն վիճակին են արժանանում. բայց չգիտենք, մեր գնդակների պատահական զոհն են վերջին երկուսը թէ՞ թշնամու:

Կատաղի յարձակման առաջ թշնամին տեղի տւեց, աջ ու ձախ դիակներ թողնելով: Խմբապետի հրահանգի համաձայն, մեր 4 տասնեակները, գիւղի ծայրին պահակներ թողնելով, կուլելով, շտապում են դէպի բլուրը. գետը յաջողութեամբ անցնելով $\frac{3}{4}$ ժամում դաշտը կտրում են և բլուրին տիրանում:

Այնուհետև ուղղակի անկարելի էր մեզ համար բարձր դիրքերին հասնելը, որովհետև տաճկական կանոնաւոր ձիաւորներն ու համիդիէ քիւրդերը վաղուց գրաւել պրծել էին այդ տեղերը: Այսպիսով՝ երկու մասի բաժնւեցինք. մեր մի կէսը գիւղում էր կուլում, իսկ միւս կէսը սարերում:

Գիւղից դուրս, սարի կուլում, մեր և թշնամու դիրքերի հեռաւորութիւնը 1000-1500 քայլ էր: Անընդհատ հրացանաձգութիւնը, որ մինչ երեկոյ շարունակեց, սաստիկ ձանձրալի էր: Եւ ի՞նչ. թշնամին բարձր էր և անհամեմատ աւելի լաւ դիրքեր ունէր, քան թէ մենք: Բլուրի մակարդակը մօտաւորապէս $\frac{1}{4}$ քառակուսի վերստաջափ էր, և թշնամին մեզինց անհամեմատ շատ և շատ. ուստի մենք ստիպւած էինք ամէն կողմից հսկել թշնամուն, որպէս զի նա բլուրին չկարողանար մօտենալ և որովհետև մօտիկ կուլում մենք կը յաղթւէինք, այդ պատճառով մեր կողմից կուլը պաշտպանողական էր և այնչափով էինք գնդակ արձակում, որչափ որ անհրաժեշտ էր նրանց գրոհը արգելելու համար: Բայց և այնպէս ձանձրոյթից ազատւելու համար երբեմն թշնամու հետ հանաքներ էլ էինք անում: Երբեմն դադարեցնում էինք հրացանաձգութիւնը և երբեմն այնպէս արագ ու շուրջանակի զալ պէր էինք տալիս, որ ողորմելիները քարից գլուխ բարձրացնելու ժամանակ չէին գտնում...

Արեւը հետզհետէ իջել էր. իսկ թշնամին մեր կողմից

դեպի արևմուտք գտնուող դիրքերումն էր կետրոնացել: Այդ պատճառով արևը սկսել էր մեզ խանգարել նշան բռնելիս. շատերը մեզնից նշխարի դադարեցրին հրացանաձգութիւնը և հրացաններ էին սրբում: Թշնամին սիրտ առաւ. հաւանօրէն, մեզ կամ կոտորւած, կամ վհատւած էր կարծում: Ժամը 6-ին, երբ մութը արդէն գետին էր կոխել, յանկարծակի սալա վաթ կանչելով մեր վրայ գրոհ տւին: Խմբապետը սուլիչով մեզ իր մօտ հրաւիրեց, մենք էլ ընդհանուր ուժով, դիրքերը թողած, հրացաններ արձակելով, վրայ պրծանք: Մի քանի քայլ ևս, և իրար անցանք, խառնեցինք: Հրացան բանեցնելը անկարելի էր, իսկ խանչալը թշնամու այսպիսի բազմութեան մէջ խիստ անյուսալի զէնք է, և շատ սուղ պէտք է նստէր մեզ այդպիսի մի կռիւ: Մնում էր ուժով վերել. Մաուզերի 10 հարւածեանը անփոխարինելի էր այստեղ: Տղերքը, ուժով վերները հանած, աչ ու ձախ անխնայ կրակում էին: Բոպէն սոսկալի էր. կռիւը կատաղի... Այլևս ապրելու յոյսը ցնորք էր...

Եւ յանկարծ մեր ազատարար փողի ձայնն ենք լսում. «պառկե՛ք» — ազդարարում էր խմբապետը. Բոպէն մեզ համար շատ թանկ արժէք. 5 րոպէ ևս, և մենք կորած էինք, բայց «պառկելու» այս ազդը մեզ փրկեց: Բոլորս պառկեցինք. այժմ պարզ էր, որ կանգնողները թշնամիներ էին: Խմբաւոր ռէինչ չհասկացաւ այս ճարպիկ ռազմագիտական ազդից. միմեանց թշնամի կարծելով, նրանք սկսեցին փոխադարձաբար կոտորել իրար, մենք էլ մեր պառկած տեղից մեր ուժով վերներով պակասը լրացրինք:

Ջարդը կատարեալ էր. մեր պառկած ընկերների վրայ թշնամու դիակները հնձած հասկերի նման վայր էին թափւում:

Չեմ յիշում որքան ժամանակ տեւեց այս հռնձը. այնքան է միտքս, որ ահաբեկւած թշնամիների յետին շարքերը երկու մասի բաժանւած, դիւահարների նման, վայրենի աղաղակներով իփախուստ դարձան սարն իվայր, համարեա գլորւելով: Անմիջապէս մենք ևս վեր կացանք ու, երկու մասի բաժանւած, ուռուաներով նրանց յետևից վազեցինք:

Դեռ ևս երկար պէտք է հետապնդէինք, եթէ երկրորդ ազդը մեզ խմբապետի մօտ չհրաւիրէր: Բոլորս նորից մեր խմբապետի շուրջն էինք: Տեսարանը խիստ յուզիչ էր: Սկսեցինք գրկախառնել և համբուրւել խմբապետի և իրար հետ... Ապա թշնամու բարձր դիրքերը շտապեցինք, և որպիսի ուրախութիւն, — խմբապետի օգնականը, որ գիւղում և գիւղից դուրս՝ խոտանոցներում, կռուող ընկերների հետ էր, մնացած թշնամուն դիրքերից հալածելով, վաղուց գրաւել էր նրանց տեղերը և մեզ էր սպասում: Ահամայ բոլորիս կրծքից «կեցցե՛ք» հեղափոխութիւն, կեցցե՛ք մեր պետերը՝ դուրս թռաւ:

Սարերում ամէն ինչ լուռ ու հանգիստ էր: Գիւղի կողմից դեռ ևս հրացանաձգութեան ու ուռուաների ձայն էր լսւում: Այդ մեր մնացած ընկերներն էին, որոնք գալիս էին մեզ միանալու... Ճանապարհները բաց էին. դէ՛հ, ֆէդայի, ուր ուզում ես գնա՞...

Խաստուր գիւղը և ընդհանրապէս Ալաշկերտի միւս հայ գիւղերը ամէն և ինչ են վնասւում և ոչ էլ թալանւում: Պատմում են (հաստատ և վստահելի աղբիւրներ), որ քիւրդերը Խաստուրից և մօտակայ Զէտ-

կան գիւղից տաւար են տանում: Կռի միւս օրը էր-վրումից հեռագրով կանչւած զօրքը հասնում է Խաստուր: Միւշիքը հարցուփորձ անելուց յետոյ կանչում է Թօփրագ-Գալէի զօրքերի հրամանատարին և մի լաւ ծեծելուց յետոյ կռները կապում՝ էրվում է ուղարկում: Վալին էրվումից հեռագրով հրամայել էր դիակները չհաւաքել, թէ մերոնց և թէ իրենց: Միւշիքը հարցնում է Թօփրագ-Գալէի հրամանատարին.

— Այս ի՞նչ դիակներ են:

— Մօտ 400 ֆէդայիներ կային, մենք յարձակեցինք նրանց վրայ, նրանք թւեր ունէին, կոտորեցին մերոնց և թռան: Գիւղում ընկածները ոչ թէ ֆէդայիներ են, այլ տեղացիք, մեր գնդակը ֆէդայիներին չէր վնասում. նրանք թռան գնացին:

— Ո՛ւր էին ֆէդայիները:

— Խաստուր, Խաչիկ վարժապետի տանը:

— Կանչեցէ՛ք Խաչիկին:

— Խաչիկին սպանեցին. Դարվիշ աղան է խանչալով սպանել:

— Քէօփայօղլը, ինչո՞ւ սպանեցիք. ի՞նչ է ձեր տունը գային ֆէդայիները, չէի՞ք ընդունիլ — և հրամայում է միւշիքը, որ անմիջապէս թէ Խաստուրցիներին և թէ զէտկանցիներին վերադարձնեն բոլոր տարած աւարը, թէ տաւարը և թէ ոչխարը:

Խաչիկ վարժապետին, նախ քան կռիւը, գիւղում խանչալով սպանում են. սպանում են և Խաչիկի եղբորը: Խաչիկը ընտանիքով բողբոջական էր:

Յիշատակելի է և մի օրիորդի քաջութիւնը: Երբ գոմում էինք, այս օրիորդը մեզ համար ջուր էր բերում. նախ քան կռիւը, երբ բոլորը (գիւղացիները) փախել, դէս ու դէն էին ցրւել, Խաչիկն էլ չկար, օրիորդին խնդրեցինք, որ ինքն ևս հեռանայ. «Ո՛չ, պատասխանեց նա, ես պէտք է ձեզ հետ լինեմ: Կամ ապրել ձեզ հետ, կամ ձեզ հետ մեռնել»... Օրիորդը այժմ ազատ է, և ապահով դրութեան մէջ:

Մատնութեան կեղտոտ գործը խաստուրցի Յովսէփն է կատարել:

Հայ գիւղացիների ասելով, թշնամու կողմից ընկել են, բացի Դարվիշ աղայից, իր եղբորից և երկու որդիներից, 2 հատ շէյխ, Ալի փաշայի տղան, 3 հատ հաղարապետներ և շատ հարկւրապետներ, յիսնապետներ և տասնապետներ:

Ահա և մի քանի տեղեկութիւններ քիւրդական աղբիւրներից.

Տանիքի վրայ մեր թշնամիներից 35-50 մարդ է զարկւել: 9 հատ շէյխ է ընկել, որոնց ոտքի կոխած տեղը սուրբ է մահմեդականների համար: 10-15 նշանաւոր և ագդեցիկ քիւրդ բէկեր են սպանւել: 40-50 ասկեար զարկւում են սարի կռուում, իսկ քիւրդ՝ աւելի շատ: Բոլոր սպանւած թշնամիների թիւը, ոմանց ասելով, 350 է, ըստ ոմանց էլ՝ մօտ 400:

Երեկոյեան կռիւի միջոցին մի գնդակ մտնում է պատերազմական փողի բերանը այն ժամանակ, երբ զինւորը փչելիս է լինում, և փողի ծայրը փրցնելով՝ զինւորի ծածրակից դուրս է թռչում: Քիւրդերը այժմ առած են դարձրել, թէ ֆէդայիները, բացի թւեր ունենալուց, գիշերն էլ ցերեկայ պէս պարզ տեսնում են:

Կռում թշնամու կողմից մասնակցել են այս ու այն կողմից հաւաքւած 800 հոգի զօրք (հետեւակ), 300

Հոգի կանոնաւոր հեծելագործք և 5 աշիւթ (ցեղ) քիւրդ. մինչև անգամ Սիփկանցի քիւրդեր էլ են մասնակցել կուռուս:

Քիւրդերը բողոքներ են բարձրացրել և սպառնացել են այն տաճիկներին, որոնք կուռի պատճառ են եղել, թէ — «Ջա'նըմ, նրանք ջան ֆէդայի, զաչաղ մարդիկ են. ինչո՞ւ համար կուռի առիթ էք տալիս. գալիս են թէ ինչո՞ւմ են, մեր ի՞նչ գործն է. ուր ուզում են գնան, ինչ ուզում են թող անեն, չէ՞ որ մեզ չեն փնտրում, ոչ մեր մալն են տանում և ոչ էլ մուլքը: Դուրս ենք գալիս կուռում հետները, մեր տունն են քանդում: Լա՞ւ եղաւ, որ աներս քանդեցին, այսքան մարդ ջարդեցին, իրենք էլ փառաւորապէս անցան իրենց գործին գնացին»...

Վերջացնում եմ նամակս մեր նահատակած ընկերների ցանկով:

Ցամապաններ		Տարեկան
1.— ՄԻՀԻԱՆ	Կեսարացի	28
2.— ԳՐԻԳՈՐ	Սիփկանցի	26
3.— ՀԱԶԻ	Տիգրանակերտցի	50
4.— ՊԵՏՕ	Խնուսցի	30
5.— ԱԻԵՏԻՍ օգնակ.	Էրզրումցի	37
Ձինուորներ		
6.— ՅԱՐՕ	Կարճկանցի	26
7.— ԿԱՐԱՊԵՏ	Հաւթանցի (պարսկ.)	27
8.— ԶԵՂՕ	Խլաթցի	22
9.— ԼԵՒՈՆ	Բուլանըխցի	22
10.— ՄԵՍՐՈՎԻ	Մակուեցի (պարսկ.)	25
11.— ՍԱՐԳԻՍ	Բուլանըխցի	23
12.— ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ	"	25
13.— ՂՈՒԿԱՍ	Խաստուրցի	23
14.— ԽԱՇՕ	Սիփկանցի	29
15.— ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ	Կովկասցի զինւոր	23

ԾԱՆՕԹ.— Խմբագրութիւնս ստացել է նոյն նիւթի մասին և մի ուրիշ ընդարձակ թղթակցութիւն, որ չենք զետեղում «Դրօշակ»ում տեղի սղութեան պատճառով միայն: Սակայն կարեւոր ենք համարում շեշտել, որ թէ այս երկու թղթակցութիւնները և թէ զանազան աղբիւրներից մեր ստացած բոլոր վերջին տեղեկութիւնները մի աճալն հերքում են «Դրօշակ»ի դեկտեմբերի համարում լոյս տեսած նամակի այն մասը, որ վերաբերում է հայերի կրած կորուստներին Խաստուրում: Հարկաւոր մարդիկ սպանւել են ոչ թէ հայերի, այլ զօրքերի ու քիւրդերի կողմից, և հայերի մէջ կոտորածներ տեղի չեն ունեցել ինչպէս սխալմամբ հաղորդւած էր թէ օտար թերթերում և թէ մեր նախորդ թղթակցութեան մէջ:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

1899

ԱՆԳԼՕ-ՏՐԱՆՍԿԱԼԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ.— Տխւր, սրտաճմլիկ հանգամանքներում էր, որ վրայ հասաւ դարավերջի վերջին թւականը: Ամբողջ քաղաքակրթւած մարդկութիւնը սոսկումով ու լարւած ուշադրութեամբ դիտում էր պատերազմի բեմը, ուր կատարւում է մի

վերին աստիճանի անիրաւ, մի ըմբոստեցուցիչ մենամարտ: Երբեք բրիտանական դրօշը այդչափ չէր արատաւորւել լուսաւոր մարդկութեան աչքում: Մարդակեր բարբարոսներից չէին բռնները, այն բարբարոսներից, որոնց մինչև օրս սիստէմաբար ու մտաւոր ուժով հպատակեցրել էր Անգլիան, և ոչ էլ ասիական բռնապետութեան մի ժայռ էր Տրանսվալը, որի խորտակելը կարող էր բերկրանք պատճառել ազատութեան բոլոր բարեկամներին,— այլ խաղաղ բարգաւաճող հանրապետական մի երկիր: Ահա թէ ինչու ողբալի է իրողութիւնը: Բայց աւելի ևս ողբալի է դառնում նա, երբ մտածում էք, որ այդ քստմեղի ողբերգութեան հեղինակը Մեծ Բրիտանիան է—մեծ՝ փողով ու զօրութեամբ, բայց և մեծ՝ ազատութեան ու արդարութեան սկզբունքներով,— մի երկիր, ուր մարդկային անկախութեան գաղափարը ամենամեծ յաղթանակներն է արել մինչև օրս և որի վրայ մատով են ցոյց տալիս ազատագրական պայքարը մղող ցամաքային լիբերալիզմի ամենածաւրայեղ ներկայացուցիչներն անգամ:

Չվարակենք սակայն յոռետեսութեամբ և գիտենանք ճշմարիտ, ուշադրական բացատրութիւն տալ հասարակական փաստերին: Միութարեւնք նրանով, որ միջազային պատերազմների երևոյթը ժամանակակից քաղաքակրթութեան մէջ — ինչպէս և գրեթէ ամէն ժամանակ — ժողովրդային ընդհանրութեան իդձերի ծնունդ է, այլ համեմատաբար չնչին փոքրամասնութեան շահերի արտայայտութիւն: Այդ փոքրամասնութիւնը երբեմն թագաւորն էր կամ իշխանն ու աւատականը իր շրջապատով, այսօր փողատէր կաստան է, որ ծարաւ է նորանոր նաւաճումների, լայնածաւալ շուկաների, ուր կարող է արտահանել յարաճուն կապիտալիզմի անսպառ բարիքները: Միութարեւնք նրանով, որ այնքան քստմեղի պատերազմը բրիտանական ազգի ներքին պահանջը չէր, այլ որ նրա նիւթովն էր պատերազմասէր, իմպերիալիստ կուսակցութիւնը՝ շեմբերլէնները, Սըսիլ Բոգսները, որոնց վրայ և ծանրանում է ներկայ ճգնաժամի ահռելի պատասխանատուութիւնը: Իմպերիալիզմի ուրաւանն էր, որ թե և տալիս շեմբերլէնների ոճրագործ քաղաքականութեան, պանբրիտանիզմի կամ համաբրիտանական տիեզերական իշխանութեան տենդն էր, որ առաջ բերեց անգլո-տրանսվալեան ընդհարումը: Պանբրիտանիզմ և իմպերիալիզմ միեւնոյն աղբիւրն ունեն — ատելի չօվինիզմը, որ, ինչպէս ամէն տեղ, Անգլիայում ևս ունի կողմնակիցներ հասարակութեան բոլոր խւերի մէջ: Խաղաղասէր, արմատական կուսակցութիւնը անզօր էր, նա չկարողացաւ դիմադրել չօվինիզմի յորձանքին, չկալ Գլադստոն...

Անգլիայի վարկը ծանր, անբուժելի հարւածներ կրեց. բրիտանական զէնքի համբաւը չարաչար տուժեց: Պատերազմը գեռ շարունակւում է և մարդիկ ճանձների պէս կոտորւում են երկու կողմից: Ծանրապէս խոցուած բրիտանական ինքնասիրութիւնը գերմարդկային ճիգ է թափում՝ պաղարիւն ու վճռական մնալու: Արտասովոր, բացառիկ վայրկեան... Երբեք անագորոյն բախտը այդքան դառն փորձութեան չէր ենթարկել ծովերի միահեծան թագուհուն:

ԼԱ ՀԷՒ ԽՈՐՀՐԴԻՍԹՈՂՈՎԸ.— Քաղաքակրթ մարդկութիւնը չէր կարող ներել մանաւանդ, որ Տրանս-

վալի պատերազմը հեղինակեց մի այնպիսի ժամանակ, երբ միջազգային խաղաղութեան համագումարի նիստերը դեռ նոր աւարտելով՝ ժողովուրդները ակնկալում էին կիրառութիւնը այդ համագումարում հռչակած սկզբունքներին: Անգլիան այդ ժողովի մէջ միջնորդ դատարանի եռանդուն պաշտպաններից մէկն էր. բայց, ինչպէս տեսանք, նա ինքը հաւատարիմ չմնաց այդ սկզբունքին և մինչև օրս կատաղութեամբ յետ է մղում ամէն միջնորդութիւն:

Անգլո-տրանսվալեան պատերազմը մի պերճախօս ապացոյց էր արդէն, որ յանուն խաղաղութեան արձակած կայսերական կոչը էական ձայն բարբառող պիտի մնար, իբրև անիրագործելի երազանք: Այդ հանգամանքը մենք շեշտեցինք դեռ մի տարի առաջ, այս միևնոյն էջերում: Ժողովը պիտի գումարէր — ցարի առաջարկութեան համաձայն — զի նա թափութեան համար: Բայց շատ շուտ համոզեցին, որ այդ անունը միանգամայն անհամապատասխան է ակնկալող հետեւներին և սկսեցին անւանել իւրաքանչիւր թողութիւն: Այսօր լաւ կը լինէր անւանել սոսկ «Լա Հէի խորհրդաժողով»:

Զինաթափութեան խնդիրը, որ ցարի մանիֆէստի կետօնական միտքն էր՝ լիակատար ֆիասկօ կրեց: Ձեռկերպեց միայն մի ցանկութիւն, որ ոչ դի չէր պարտաւորեցնում. «Համաժողովը ընդունում է, որ ներկայումս աշխարհի վրայ ծանրացող միլիտարիզմի սահմանափակումը վերին աստիճանի ցանկալի է ժողովուրդների նիւթական ու հոգեկան բարեկեցութեան աճման համար»:

Ապարդիւն անցան վիճաբանութիւնները այնպիսի խոշոր հարցերի մասին, որպէս՝ զօրքի ու նաւատորմի սահմանափակում, պատերազմական բիւջէի կրճատում, պատերազմական խիստ կատարելագործւած միջոցների գործածութեան արգելում և այլն:

Իհարկէ, բոլորովին ապարդիւն չ'եղաւ Լա Հէի խորհրդաժողովը. նա ունի և իր դրական մասը, որ վերաբերում է պատերազմները աւելի մարդասէր դարձնելու խնդրին: Այդպէս՝ ստորագրեցին մի քանի դաշնագրութիւններ. 1. Միջազգային ընդհարումների խաղաղ լուծում (միջնորդ դատարան), որ ստորագրեց 16 պետութիւնների կողմից միայն (ընդամենը 26 էին ներկայ). 10-ը մերժեցին: 2. Տարածել ժընէվի դաշնագրութիւնը (1864-ին կապած) նաև ծովային պատերազմների վրայ. դրա համեմատ՝ պատերազմում վիրաւորւածների ու հիւանդների համար սահմանած նաւերը պէտք է վայելեն առանձին հովանաւորութիւն, ինչ ազգութեան և որ պատերազմող կողմին էլ պատկանեն նրանք: (Այդ որոշումը ստորագրեցին 15 պետութիւններ, չստորագրեցին 11): 3. Խորհրդաժողովը ընդարձակելով Պետերբուրգի դաշնագիրը (1868)՝ արգելում է գործածել պատերազմի միջոցին այնպիսի պայթուցիկներ, որոնք լցւած են վառուղ, բռնկող նիւթերով. արգելում է գործածել այնպիսի գնդակներ, որոնք պայթում են վարդու մարմնի մէջ, և այնպիսի զէնքեր, որոնց միակ նպատակն է՝ հեղձուցիչ գազեր տարածել օդի մէջ: Անգլիան և Հիւսիսային Ամերիկան ձայն տւին հակառակ այդ արգելման՝ պատճառաբանելով, որ պայթուցիկ միջոցները (dum-dum) և գազերը աւելի սարսափելի չեն, քան պատերազմի ուրիշ միջոցները:

ՖԲԱՆՍԻԱՆ զգալի կերպով բարձրացաւ 1899-ին: Ֆէլիքս Փօրի մահից յետոյ հանրապետութեան նախագահ ընտրեց Լուբէ: Հաստատեց մի զուտ հանրապետական կառավարութիւն, յանձնաւ Վալդէկ Ռուսօյի, Միլլերանի, Դէլկասէի և այլն, որ տոգորւած է ներքին ու արտաքին խաղաղութիւնը ապահովելու տենչանքով: Դրէյֆուսեան մղձաւանջը, որ ջլատել էր ամբողջ ներքին ու արտաքին քաղաքականութիւնը, բաւարար լուծում ստացաւ. Դրէյֆուս արձակեց: Կառավարութիւնը ըստանձնել է «հանրապետութեան պաշտպանի» կոչումը և հարկադրւած է կռիւ մղել հակահանրապետական տարրերի՝ նացիօնալիստների, աղքատականների ու անտիսեմիտների դէմ, որոնք պարզապէս արգելք են լինում երկրի խաղաղ ու բնականոն զարգացման: Այդ նոյն տարրերն են, որ Անգլիայի նեղ դրութիւնից օգտւելով՝ գրգռում են հասարակական կարծիքը Անգլիայի դէմ, յիշեցնում են Ֆաշօդայի ծանր, վիրաւորական դէպքը և ձգտում են ընդհարում առաջացնել երկու մեծ քաղաքակիրթ ազգերի մէջ: Բարեբախտաբար կառավարութիւնը արհամարհում է շօվինիստների ցնորքները և հետևում է հաշտարար քաղաքականութեան Անգլիայի նկատմամբ: Մինիստր Դէլկասէի ճառը, որ մօտ երկու ամիս առաջ պարլամենտական ամբիոնից դատափետում էր նացիօնալիստների հականշիկական պրօպագանդը՝ մի լաւ ապացոյց է այդ հաշտարար ընթացքին: Հայերի վերաբերմամբ ևս զգալի փոփոխութիւն է առաջացել Փրանսիայի հասարակական կարծիքի մէջ. Փրանսիական բոլոր շրջաններում հայկական համակրութիւնները օր աւուր աւելի ու աւելի շեշտւում են, լսում են անէծքներ ու բողոքներ Հանսօյի հայակործան քաղաքականութեան դէմ և երևում է տրամադրութիւն՝ քաւելու հին մեղքերը:

Առհասարակ միսթարական նշաններ են նշմարւում այժմեան Փրանսիայում: Ազգութեւնը ներքին ծանր վերքերից, որոնք քիչ առաջ սպառնում էին տալիս ու վրայ անել ամէն ինչ և արատաւորել ընդմիշտ հանրապետութեան վարկը, Փրանսիան թարմացած՝ բարձրանում է նորից ռամկավարական սկզբունքների ու քաղաքակրթութեան սանդուխքով և պատրաստւում է մօտ ապագայում ծաւալել աշխարհի առաջ իր փայլուն հանձարի արգասիքը — համաշխարհային ցուցահանդէսը:

ԳԻՐՄԱՆԻԱՅԻ արեւելեան քաղաքականութիւնը խոշոր և աշուղ քայլեր արեց: Սուլթանը վերին աստիճանի հաճոյակատար ու զեղող է հանդիսանում Վիլհէլմ կայսրի նկատմամբ: Գերմանիային դիւրութիւն է տրւում Փոքր Ասիայում և Միջագետքում երկաթուղային վիթխարի ծրագիրներ իրագործելու: Այդ հանգամանքը չի կարող չչարժել ուրիշ պետութիւնների և մանաւանդ Ռուսիայի շահախնդրութիւնը: Վերջինն զգում է, որ գերմանական ազդեցութիւնը Բօսֆօրի ամբարում հսկայաքայլ աճում է ի վնաս իր սեփական ազդեցութեան: Մրցակցութիւնը բնականօրէն կը ծնի խիստ հակամարտութիւն այդ երկու պետութիւնների մէջ:

ՆԵՐՔԻՆ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ եւրօպական երկիրներում 1899-ին, ինչպէս միշտ, կլանւած էր տնտեսական կամ ազգայնական հակառակութիւններով: Դրու-

Թիւնը ալէկոծ էր ամէն տեղ, բայց առանձնապէս ներոյժ ու տենդոտ կերպարանք ունէր նա երկու երկրներում՝ Ֆրանսիայում՝ դրէյֆուսեան ու հակադրէյֆուսեան պայքարի շնորհիւ, և Աւստրիայում, ուր՝ բացի անտեսական դասակարգային կռիւներից՝ այլեւայլ թելեր շարունակում էին մղել փոխադարձ յուսահատ պայքար և կրծել հասարակական-պետական մարմինը: Տարւայ ընթացքում երեացին մի քանի լուրջ աշխատութիւններ, որոնք շեշտելով այն միտքը, որ թագաւորի անձնաւորութիւնն է միայն կարողանում սանձահարել ներքին երկպառակութիւնները, գուշակում էին աւստրիական լայնածաւալ պետութեան բաժանումը Ֆրանց Իօսիֆի մահից յետոյ, արդէն այժմից իսկ ոմանք տալիս են բաժանման նախագիծը...

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ԿՐԻՐ ԵՐՈՎԱՅԻՆՈՒՄ զօրեղ թափեր ունեցաւ 1899-ին: Մի կողմից՝ իշխող տարրը բռնի, բացառիկ միջոցներով՝ ձգտում էր կրճատել աշխատաւոր ընդհանրութեան իրաւունքները — իրաւունք ձայնատուութեան, ազատութիւն խօսքի, մամուլի, գումարումների, իրաւունք գործադուլների, — միւս կողմից տեսնում ենք հալածածների գերագոյն պայքարը, որ մղում էր ամէն տեղ մեթոդիկ, կազմակերպւած և նպատակին գիտակից ձեռով:

Աշխատաւոր դասակարգը միշտ աւելի և աւելի հաստատապնդում է իր գիրքը, շեշտում է իր ուժը՝ մի տեղ միջամտելով յանուն մարդկային բռնաբարւած պատի (Ֆրանսիա), մի այլ տեղ բողոքելով ընդդէմ պատերազմի (Անգլիա) և ամէն տեղ հանդիսանալով իբրեւ հզօր, կորովի և անհրաժեշտ գործօն հասարակական առաջադիմութեան:

Ժամանակակից հասարակական կարգերի փլատակումը անխուսափելի է. այդ զգում են ամէնքը. վաղ թէ ուշ բուրժուական քաղաքակրթութիւնը՝ անընդունակ ապահովելու իր սահմաններում՝ ապրող ազգերի խաղաղ բնական առաջադիմութիւնը՝ պիտի տեղի տայ — է վճիւղի ցիւրի անդրդուլի օրէնքի զօրութեամբ — մի նոր քաղաքակրթութեան...

Թ Ի Ի Ր Գ Ի Ո Յ Ե Ո Ւ Ր Զ Ը

* *

ՆՈՒՐԵԱՆԻ ՄԱՆՐ. — Ներսէս պատրիարքի մահւան օրը, երբ ամբողջ ազգը լաց կ'ըլլար ըողորակաւ պատուելի մը այն մեծ մահին առթիւ ամբողջ ազգին սրտարցունքը կ'ամփոփէր սա նշովական բնաբանին մէջ, «Եւ Խորայէլ մեծ մահը մը կորսնցուց այսօր»:

Դժբախտաբար հայ ազգին մէջ շատ քիչ մարդու գերեզմանի վրայ պիտի արտասանուի ամբողջ ազգը հպարտ սարսուռով մը յուզող աղ տեսակ պարզ ու վեհ բնաբան մը, ոչ Աջգեանի, ոչ Նուրեանի, ոչ Օրմանեանի, ոչ Աթիւն փաշայի: Աղոնց մահը կը թելադրէ ու պիտի թելադրէ մեզի ըսելով՝ «Այսօր հայ ազգը անպիտան մարդ մը կորսնցուց»:

Ուրեմն Նուրեանի վրայ լալու պէտք չունիք. մեր աղի արցունքները եւս եւս կ'երթան եւ մեր աչքերը անապատ կը դառնան անոր [անշունչ դիակին առջեւ. թերեւս չէն սրտով մըն ալ կ'ըսենք քերթողին հետ՝ Aime cette mort qui fait notre bonheur. Նուրեանի ազգային ծառայութիւնները, իր չարիքներու հետ համեմատած, մեծ քան մը կը ձգեն: Նուրեան կը պատկանի ան մարդիկներու շրջին, որոնք, պետական վերելքներ ընելու համար, ազգին տնէն գողութիւն մը, մատնութիւն մը պիտի ընեն, հաւատարմական ծառայութեան իր ապացոյց իրենց վեհապետին: Նուրեաններ այդպէս ծառայ առած են իրենց փառասիրութեան շաւղին մէջ եւ այդպէս պղծած են աղաքական կուսութիւնը:

Նուրեանի աստղին բարձրանալը կըսկսի այն օրէն, երբ Մազհար փաշայի հետ Զէյթուն գացած էր, համոզելու համար «բաշորդի»ները, որ կառավարութեան հնազանդ մասն: Իվերնոյ ուղիակի իր խորհրդով եւ իր կնքանայութիւնով շինեցաւ արի լեռնակամներու կշտին վրայ զօրանոցը որու մասին Սոյ Մկրտիչ կաթողիկոս, միջնորդելու համար վարանոտ լեռնորդիները, կըսէր, մի վախնար, օր մը կընայ ձեզի ամրոցի տեղ ծառայել ան:

Դնչպէս կ'երեւի, Նուրեանի արիւնը եփ կուգար օսմանեան կայսրութեան գնահատելի ծառայութիւն մը մատուցանելու համար, ուստի իր բոլոր սատանութիւնը լանցուց անոնց սիրտը ու միտքը շահելու որ չի հակառակի զօրանոցի շինութեան: «Իոքր կըսէր անոնց, երբ բողոքի գեղերը կը գնար առուծախի, մահմեդականները կը նեղեն ու կը հալածեն ձեզ իբր ապստամբներ. բայց երբ զօրանոցը մէյ մը շինուի, պիտի կարծեն որ հպատակութիւն յայտնած էք՝ եւ սուս պիտի կենան. այս է նաեւ պատրիարքին փափագը... եւն:

Զէյթունցիները, պարագաներու քերումով, հաւատաւ ձեւացուցին այդ «հայ քրիստոնէի» խօսքին:

Զօրանոցը կայ ու կը մնայ տխուր փառքի տխուր յիշատակ մը: Մեր ազգուրոյն կեանքին մէջ, մեծ եւ անապաշտ ոտի մը եղած է ազգային առանձնաշնորհումներուն: Ամէն անգամ, երբ օսմանեան պետութիւնը փորձած է հայոց ազգասիրական ձգտումները եւ իրաւունքները բռնաբարել, կուի առաջապահ կարգած է Նուրեան էֆէնտի: Ուրեմն Դուռը որքան արիւն արցունք թափէ տեղն է, որովհետեւ իրենց կայսրութեան հզօր սիւներէն մէկն է որ կը տապալի. առանց որու «տրուպ ծառայ Յիսուսի Բրիտանի» Բարդուղիմէոսը ողբալիօրէն հովկուլ մըն է:

Հայերը իրաւունք ունին հարսնիք ընելու, քանի որ թրքաւոր Նուրեանի մահով մեծ ծակատամարտ մը շահեցան. նոր մըն ալ պիտի շահին եթէ Բարդուղիմէոսը, այդ «շաղաշուս» Յոհան եպիսկոպոսը — «եթէ արժանի իցէ կոշիկ գնա եպիսկոպոս», որ գիտէ «ի չորք անկեալ յոտս եւ իծեալ սողիլ առաջի թագաւորացն» եւ ուղտի պէս «բանաւ զմեզս արքայի», — հեռանայ մեզ «լացի հովտէն»: Կուզեն որ քեզ սիրենք, ո՞վ Բարդուղիմէոս, — գնա մեռի:

Դաւաղիք քոյի անէացումէն ետքը, մեր լեռնանուշ արցունքները երկիւղածութիւնով կը պահենք... Օրմանեանին ու Աթիւն փաշային, որոնք արդէն... հող կը հոտին:

Նուրեան, խորթ զաւկի մը պէս, բնաւ չի սիրեցաւ ազգէն: Իր ազգային գործունէութիւնը էնորիկներու զիկզակ մըն է. գիտենք թէ ազգին որքան թել մանել տուաւ:

Անուրանալի է, որ վարչական տաղանդ ունէր, բայց օրիկ մը չարդարացուց այդ խտասիրտ, դաժան նայաւքով ու խոցոտ զգացումներով մարդը, թէ ինք Պեղծեանց երակներուն մէջէն տու աշխարհ եկած է: Անոր արիւնին մէջ թրքական իրաւունք մը կար կարծես, եւ ո՞վ գիտէ որ օտարոտի հանդէպ մը չի ճակատարեց «կարմիր-մահիկ» դեր-նախագահը:

Նուրեանները կը մոռնին իրենց ետեւէն ձգելով ամօթալի յիշատակ մը — կուրծք մը պատանշան դաւաճանութեան դաշտին վրայ ձեռք քերւած:

Իր մահը, որ կարելի է ըսել իր էն ազգօգուտ ծառայութիւնն է, աղաւային շնորհ, անլիզու մեռաւ անապատի կերպով: Խունկի հաշիշի սիրահար, ամբողջ հոգեւորական լէշէրը, ծովերու մէջ դիակներու ետեւէ վազող ձկններու պէս, մասնակցեց է յուղարկաւորութեան, բացի Սաքաճեանէն, որ հողագնդի մէկալ երեսին վրայ, նոր աշխարհի մէջ... ա բ ե լ ե լ ա ն անծակ ըունը կը քաշէր:

Մեծաշուք յուղարկաւորութիւնները, «հոգեցնեք» շին տաքցներ նեխ ու պաղցրտ մարմինը եւ շին ազատեր ունէ հողմէն արարած ազգային դատաւիքէն՝ նոյնիսկ մահւան գրկին մէջ: Ետքնիկ ծրի փառքը չհետեց անարժան գերեզմաններու վրայ: Նուրեանի սիրտը աւելի պիտի սեղնէ մութխաւարը ու տառապանքը գերեզմանին որ անշարժութեան կնիքով կը փակուի: Հողը ծանր գայ վրան...

* *

ԲԻԼԻՋԱՆԴԻՈՆԻ ԽՄԲԱԳԻՐԸ. — Բացարձակօրէն ազնի տիպարներ քիչ ունեցած ենք, քաղաքագործէն զգուի տիպարներ երկնքի աստղերէն շատ: Աս վերջիններէն է պ. Քէշեանց, որուն եթէ թիտոց մը ղենիք ու պտաղցնէիք, ամէն մարդ պիտի ըսէր՝ ահաւասիկ արջ մը որ գէշ լաւած է:

Այ մարդուն մէջ սիրուն ուկոր մը կը պակսի. մահւան քրտիքի պէս պառ, քեզի շփեցաւ հայ ժողովրդէն: Մոայլ անձնաւորութիւն մը որ աւելի շարժի տպաւորութիւն կը ձգէ քան գրեթէ: Կայ խորհրդաւոր, որ ժողովրդին սիրտը չէ քաշած ատ մարդը. երբ կ'անցնի, կարծես չորս կողմէն կը փսփսան, ահաւասիկ մարդ մը որ շուք չունի: Դժբախտ Շէմիկ մը:

Գոնհոլութեան դրոշմ մը կայ վրան եւ անշնչելիօրէն:
Մենք չենք ուզեր ծանրանալ «Բիւզանդիստի» որ իսկապէս
Բիւզանդեան վէճերու բնմ մը կըսէ՝ «Ծննդոց» ինք վրայ,
բայց զիտենք թէ անոր խմբագիրը միայն, միակին մասնիշխան
վարար մը եղած է մեր ազգային կեանքի մէջ, ան ալ իր
ջոհուի շահերուն համար:

Մարդ խածկածելու քնական մղում մը ունի: Իր ակաւն
փորձեց քանիցս Յեղափոխութեան դէմ. չէր գիտեր ի՞նչ դիրք
առնել սուլթանին դէմ գալու համար: Յայտնի կամ՝ գաղտնա-
գողի միւս հայ քաղաքները ամբաստանեց եւ զօրով իր թերթին
բաժանորդներ ստեղծեց մատնութեան սպառնալիքի տակ. ազգին
ու պետութեան միջեւ շիւ ու շարաշահ դիրք մը բռնած՝ թա-
քուն սարսափի մէջ կը պահէ որոշ հասարակութիւն մը:
Ահա պ. Բէշեանի բախտախնդիր սխրագործութիւնները, ահա
խմբագիր մը որ ազգային դժբախտութեան մէջէն իր ակօսը
կը լայնցնէ մարիավելական սիստէմով: Միթէ՞ խալիֆայի շուքին
տակ մարդիկ ալ ստեղծի պէս անխոցելի են:

Շատերէն մէկը: Օր մը ոստիկանութեան ձրի գրաւարտու-
թիւն մը քրած էր, միշտ իր շահուն համար: Ոստիկանութեան
դիմում կըլլայ. ոստիկանապետը ինք ալ կըզգար որ ստոր մատ-
նութիւն մըն է եղածը, բայց կ'ըսէ, չեմ կրնար բան մը քննել
որովհետեւ անանկ մէկը ժողովրդաւ քրած է ինծի որ, եթէ
կարեւորութիւն չտամ, կարող է Երեւոյ տեղեկագրիւ. ես ալ իմ
կաշիէս կը վախնամ:

Արդէն ամէն մարդ գիտէ թէ ի՞նչպէս նոր հրատարակած
թերթերուն առթիւ, որպէսզի մըցակից չունենայ՝ լեզուն կախ
ձգած կը վազէր կառավարութեան ակամքը լեցնելու, որ անոնք
անիշխանական եւ հասարակական թերթեր են:

Աս արհիւքերան մարդը վերջերս իր թերթին «հազար-
թեան» տօնեց՝ սուլթան համդի ոսկեղաւրդ փառաբանելու
համար գուցէ՝ բայց ի՞նչ շուտ, միթէ՞ աշխարհի վերջը մօտ
է, կամ՝ սրբազան նախագագու մը մահաւան արտաբերք
կը գամէ իր սրտին վրայ: Ինչ ալ ըլլայ, բարեգուշակ չէ այդ-
քան կանուխ յօքելիւն մը...

Կը հաւատեն թէ պատրիարքը իսկ իր ծանկին տակ կը
պահէ եւ կը պահանջէ հրամայաբար, որ պատրիարքարանի
նախաջ տրեքը նախ իրեն հաղորդին: Յոշոր պատրիարքը
բազան տերեւի մը պէս կը զոռայ գրական վաշխառուին դիմաց:

Ջրաբարտութիւն, շարեւրութիւն, շանտաժութիւն՝ շարեցէք
նապատիկ մահացու մեղքերը՝ ահաւասիկ այն «առաքինութիւն-
ները» որով օժտուած է «շաքէի» խմբագիրը՝ որուն համար աշ-
խարհը կը վկայէ թէ մէկ փարան ցեխին վրայէն լեզուով կը վերցնէ:

Եթէ «Բիւզանդիստի» պատուար ժամ խմբագիրը կ'ուզէ
շարունակել ըստ Բիւզանդի (պատմագիր) իր «այլոցակերութիւնը»,
շորթութիւնները, իր ինքն ածին անամօթ շարաշահութիւնը,
խորհուրդ կուտանք իրեն գիշերները սլքտալ Բերայի փողոցներուն
մէջ եւ զորո՞ք դնել արքայապետ այն մարդուն որը հին հոռմայե-
ցիք Լեոն կ'անւանէին:

Ահաւասիկ անելի սուլթանահայ գործ մը:

Թ Ե Ր Թ Օ Ն

Ա Ր Ի Ի Ն Ո Տ Թ Թ Խ Մ Ո Ր

Առաւօտեան Դաւիթը ժամ գնաց, իսկ Նարգիզը
վեր կացաւ, երեխաներին զարթեցրեց, ուղարկեց գոմ եւ
պատրաստուեւ էր թոնիրը վառելու:

Տան դուռը ճռռալով բացեց եւ ներս մտաւ մի եօթ
տարեկան աղջիկ՝ հարեանենց Սօփիին: Նա ձեռքին բռնած
ունէր խմորի մի գունդ՝ մի թթխմոր: Նարգիզի թթխմորն
էր այն, որ նախորդ երեկոյ տարաւ Սօփին, որովհետեւ
իր մայրն այսօր հաց պիտի թխէր: Բայց ինչո՞ւ էր յետ
բերում այժմ, զարմացած մտածեց Նարգիզը. այսպէս
վաղ հացը թխած չէին կարող լինել. օրւայ այս ժամին
գեռ թոնիրն էլ չեն վառում:

Մինչ այդ՝ Սօփին կամացուկ ասեւ վախճելով, մօտեցաւ
թոնրան շուրջը պատող թմբին եւ անվաճակն ձայնով ասաց.

— Ա՛ն ձեր թթխմորը, Նարգիզ բա՛ջ:

— Աղջի՛, ձեր հացը ե՛րբ թխեցիր վերջացրի՞ք... Ես
լոյսը նոր է բացում:

— Դեռ չենք թխել:

— Հապա ինչո՞ւ բերիր թթխմորը:

— Մայրիկս ասաց՝ տար յետ տուր:

— Ինչո՞ւ:

— Ձեմ իմանում... է՛ն ժամը չեմ իմանում, պատաս-
խանեց Սօփին գլուխը քաշ ձգած, ոտքերին նայելով.
սակայն իր երգումը նա այնպիսի եղանակով ասաց, որից
պարզ երևում էր, թէ նա բան գիտի, բայց հրամայ-
ւած է ոչինչ չ'ասել Նարգիզն այդ շատ լաւ զգաց. երե-
խան անյաջող էր կեղծում:

— Աղջի՛, ուրիշ տեղից թթխմոր բերի՛ք:

— Ուրիշ տեղից... Հա՛, բերինք. Ալմենց թթխմորը
բերինք. մայրիկս բերեց... ես բերեցի. ասաց՝ գնա՛ բեր,
բերեցի... խմոր արինք. շատ ենք խմոր արել:

— Սօփի, ինչի՞ մեր թթխմորով չ'արիք խմորը:

— Ձեմ իմանում... ես ի՞նչ գիտեմ. մայրիկս ասաց...
մայրիկս ասում էր՝ Նարգիզ բա՛ջինց թթխմորը լաւը չի:
Նարգիզը մոայլեց. այստեղ մի բան կար. այս երե-
խան գեռ էլի բան գիտէր, իսկ ինչ որ գիտէր, լաւ բան
չէր լինելու. «Յիսուս Քրիստոս», մոռաց Նարգիզը:

— Դ՞իթխմորը լաւը չի, շարունակեց Նարգիզը՝ շըր-
թունքները կծոտելով. մեղա՛յ քեզ, Աստած. ո՞վ էր լսել՝
դ՞իթխմորը լաւը չի... Աղջի՛, ի՞նչպէս թէ թթխմորը
լաւը չի... թթխմորն էլ լաւ չի լինի՞ր...

— Ձեմ իմանում... մայրիկս ասում էր՝ ձեր թթ-
խմորը հարամ է...

— Աղջի՛, գժեւ՛ ես, թէ՞ մերդ է գժեւել. քո ծամն էլ
կտրեմ, քո մօրն էլ. մեր թթխմորն ինչո՞ւ էր հարամ
լինում. արունք ենք արել ի՞նչ է, սեւաւոր:

— Ձեմ իմանում... մայրիկս ասում էր՝ ձեր թթ-
խմորը արիւնոտ է, ուտել չի լինի... ասում էր... — Եւ
աղջիկը դարձեալ ինչ որ մոռաց, շարունակ ոտքերի
տակը նայելով եւ թթխմորը ձեռքին, բայց Նարգիզը
լաւ չլսեց. սակայն նրան թւաց, որ այդպէս միամտու-
թեամբ ասած բառերը պէտք է աւելի սարսափելի
լինէին, քան ինչ որ լսեց. ուստի ճչաց սաստիկ կատաղած.

— Աղջի, ինչ ասի՞ր...

Երեխան այդ ճչոցից վերեւ նայեց, տեսաւ Նարգիզի
կատաղած դէմքը, սաստիկ վախեցաւ, շրթունքները դող-
դողացին եւ արցունքները կախեցին աչքերից. նա
հեկեկաց, Նարգիզը մեղմացաւ:

— Սօփի՛, մի՛ լաց, էն ի՞նչ ասացիր, չլսեցի. մայրիկդ
ի՞նչ էր ասում:

— Ձեմ իմանում, պատասխանեց աղջիկը լացի միջից եւ
կցկոտուր. մայրիկս ասում էր... էն մարդերին... էն
օրը... ախպէր Դաւիթն է մատնել սպանել տել...
ասում էր, ձեր թթխմորը արիւնոտ է... ասում էր,
մեղք է նրանով խմոր անել... Ես ի՞նչ անեմ, բա՛ջի.
մայրիկս ասաց, խալին են ասում, դուրսն են ասում,
շտապեց աւելացնել Սօփին, նկատելով որ Նարգիզի
դէմքը կրկին կապտեց եւ շրթունքները ծոմուեցին. մայ-
րիկս ասաց՝ տար տուր, ես էլ բերի. ը՛հ, գնեմ այս-
տե՛ղ, բա՛ջի, հա՛մ...

Բայց Նարգիզն էլ չէր լսում: Աղջկայ ձայնը հնչում
էր նրա ականջին ինչպէս մի անորոշ բզկոց. նա լուռ
էր. աչքերը լայն չռած, նայում էր այդ աղջկան, որ
թթխմորը ձեռքին կանգնել էր նրա առաջ՝ դողալով
երկիւղից... Հարւածը սարսափելի էր. ի՞նչ անել,
բռնա՛ւ աղջկան, թոնրի մէջը կոխել վառել:

Թէ՞ դուրս վազել նրանց տուն գնալ և մօր ծամերը փետել գլխին: Ահա թէ ի՞նչ էր մտածում Նարգիզը, երբ Սօփիին արտասանում էր իր վերջին խօսքերը:

Մինչ այդ՝ աղջիկը դրեց թթխմորը թմբի վրայ և շտապով դուրս գնաց դռնից:

Նարգիզը մնաց մաքերի ծովի մէջ... Այն ի՞նչ ասաց Սօփին: Երկու շաբաթ առաջ էր, այդ լաւ էր յիշում Նարգիզը, — և ո՞վ կը մոռանար այդ դժոխքի օրը, — տաճիկ զինւորները յանկարծ պաշարեցին ջրատար Յունոյի տունը, ուր մի քանի ղարիբ մարդիկ կային: Սարսափելի կոիւ տեղի ունեցաւ. տանեցիք ջարդեցին, Յունօն իր զաւակների հետ սպանեց, կինը տարան, տունը կրակ տւին, և էլի ուրիշ քանի՞ մարդ սպանեց: Ասում էին, որ գիւղացիներից մատնող է եղել. Նարգիզն ի՛նչ այրած սրտով անիծում էր մատնողին, բայց մի թէ՞ այդ մատնիչը, այդ արնաբարտը, այդ հոգին կորցնողը Դաւիթն է, իր ամուսինը, և այն ծով արիւնը իր զաւակների վզին է ընկնում: «Սօփին ասաց, մայրն է ասել՝ դրսում ասում են, ասում են, ասում են... Թըթխմորն իր տեղումն էր. Նարգիզը չէր կարողանում նայել խմորի այդ հասարակ գնդին: Սօփին ասաց հարամ է, արիւնոտ է, մտածում էր նա. իսկ եթէ ճիշդ է, ինչո՞ւ էր բարկանում:—Նա նստած մնաց իր տեղում. թնիրը վառելը մոռացաւ. ցանը մնաց թմբի վրայ: Բոլոր տներին ծովը բարձրանում էր, Նարգիզի հերթիկից ոչինչ չէր դուրս գալիս: Նա սպասում էր, դրուծիւնն անտանելի էր. գոնէ Դաւիթը շուտ տուն գար՝ կամ ցրէր այս սև կասկածը, կամ մի փոս փորէր, թաղէր իրան: «Ժամ գնաց՝... մոռաց Նարգիզը թունոտ հեգնութեամբ. «արգոթում է՝...»

Երկար ու ձիգ րոպէներ անցան... Վերջապէս բակում լսեց Դաւիթի ոտնաձայնն ու սովորական հազը: Նարգիզը ցնցեց այդ հազից, ինչպէս օձի խայթոցից. նա և շտապում էր տեսնել Դաւիթին և դողում էր վճռական րոպէից՝ ինչպէս կախաղանի դատապարտած մէկը: Դաւիթը տէր-ողորմեան համբերով ներս մտաւ հանդարտութեամբ, առանց կնիջել նայելու, սուտ ձգնադարտութեամբ, առանց կնիջել մօտեցաւ հացի տաշտին, դուրս քաշեց այնտեղից մի կոլոր հաց — մի բուլուճ — հանդարտութեամբ գրպանը դրեց և պատրաստուեալ էր գնալ Եղօնեց սաքուն՝ ըստ իր սովորութեան նախաճաշ անելու, մինչև որ կինը թնիրը կը վառէր կը վերջացնէր: Նարգիզը լուռ հետևում էր նրա շարժումներին, նայում էր դէմքին, որից ոչինչ հասկանալ կարելի չէր, նայում էր աչքերին, որոնց կոպերից կախած էր գեռ ևս երկիւղածութեան նման մի բան: Երբ ամուսինը պատրաստուեալ էր դուռը բանալ, Նարգիզը ձայն տւեց.

— Այն ի՞նչ դրիր ջէրդ:

— Հաց է, ի՛նչ է, զարմացած պատասխանեց Դաւիթը:

— Ո՛ւր ես տանում:

— Խենթ ես ի՛նչ է, այ՛ կնիկ. տանում եմ ուտեմ, ո՛ւր եմ տանում:

— Արիւնոտ հացը կուտուի՞...

Դաւիթը գունատեց. նրա դէմքը վայրկենապէս այլ-այլեց, երկիւղածութիւնն ու խաղաղութիւնը կորան... Թէև նա իսկոյն աշխատեց հանդարտել, առհարկի անդորրութիւն և անտարբերութիւն ձեռնել, սակայն արդէն ուշ էր, Նարգիզը յիմար չէր: Նրա փորձող հայեացքը մինչև իր ամուսնու հոգու խորքն իջաւ ու այնտեղ սև

դժոխք գտաւ. իզուր էր խաբում Դաւիթը: Նարգիզը սոսկաց իր գիւտից. նա դժբախտ էր, նա դողում էր ոճրից, դողում էր թափած արեան առաջ, դողում էր իր զաւակների, իր օջաղի համար: Նա գլուխը քաշ ձգեց, երեսը ծածկեց ձեռներով և զսպած բարկութիւնն ու վիշտը դուրս թափեցին յորդ արցունքներով... Կնիջ յուզմունքը ևս առաւել շփոթեց Դաւիթին, և երբ կինը կրկին վերև նայեց, Դաւիթը գունատեած էր ինչպէս թուղթ ու մի ձեռքը գրպանում՝ ջրոտ անհանգստութեամբ շարժում էր հացը: Բայց և այնպէս նա փորձեց պաշտպանել. նա վերջին ճիգերն էր գործ դնում:

— Կնի՛կ, երա՞զ ես տեսել. ի՛նչ ես դուրս տալիս արիւնս ո՞րն է, ես ի՛նչ արունք եմ արել...

— Ո՛ւր էր, թէ երազ լինէր, սեւաւոր մարդ. երազի արիւնը բախտ է ցերեկին, իսկ այդ բախտը կտրւեց մեր տնից. ան՛ս... — Նա ցոյց տւեց թմբի վրայի թըթխմորը: Դաւիթն ապշած նայում էր խմորին առանց բան հասկանալու, իսկ կինը շարունակեց այս անգամ աւելի ցաւով՝ քան զայրացած.

— Մեր տունը արիւնով լցւած է, սեւաւոր մարդ. մեր թթխմորը հարամ է, մեր թթխմորը արիւնոտ է, հարեանները մեր թթխմորով էլ չեն ուզում հաց թխել. բերին յետ տւին: Դէ թո՛ղ սեւը զայմեզ տանի, էլ ինչի՞՞ ենք ապրում. Յուդայի և Կայէնի տուն շինեցիր մեր տունը, մարդ. թո՛ղ Կայէնի կօտօշ բուսնի գլխիդ...

Դաւիթն այժմ հասկացաւ... Խօսք չ'ունէր, բերանը փակեց. կինը կրկին արտասւեց, ուստի նա բարեզր համարեց շուտով դուրս գնալ տնից դէպի սաքուն:

Գիւղամիջից անցնելիս, նա աշխատեց իր սովորական իշխանական եղանակով քայլել խորտա, հանդարտ, բարեպաշտ դէմքով և երբեմն երբեմն հազալով: Եղօնեց գոմին հասաւ: Դրսից լսում էին խօսակցութեան ձայներ. երեւում էր, որ սաքուն լիքն է գիւղացիներով: Դաւիթը դուռը բացեց և ներս մտաւ, աշխատելով չկորցնել իր ձեւերն ու սառնարիւնութիւնը: Նրա ներս մտնելու հետ ձայները մէկէն դադարեցին և նա շփոթեց. նոյնիսկ նրան թւաց, թէ իր լսած վերջին բառերը նոյնն էին, ինչ որ կինն ասաց, — «թթխմորը հարամ է, արիւնոտ է»: Դաւիթն իրեն չլսելու դրեց և առհարկի վստահութեամբ ասաց՝ «Ողորմի՛ Աստուծ»: Զայն աւելի բարձր դուրս եկաւ քան հարկաւոր էր. գոնէ Դաւիթն այդպէս թւաց, և նա այնպէս փակեց բերանը, կարծես մէկը ապտակով խփեց շրթունքներին: Այդ էլ վնաս չ'ունէր. սարսափելին այն էր, որ իր «Ողորմի՛ Աստուծ»-ին ոչ ոք չպատասխանեց: Այդ էլ չնկատելու տւեց Դաւիթը և առաջ գնաց իր սովորական տեղը գրաւելու բուխարիկից դէպի ձախ, երկրորդ տեղը՝ հաստաբեխ Մանօյի և Խուս-Հովէյի մէջ:

Դիտմամբ արդեօք թէ՞ անուշադրութիւնից՝ այսօր այդ երկու մարդի մէջ շատ քիչ տեղ էր մնացել նրա համար, և երբ Դաւիթը մօտեցաւ, ոչ մէկը չչարժեց: Դաւիթը մի կերպ ներս սողոսկաց, նստեց: Լուծութիւնը շարունակում էր. դիտմամբ չէին խօսում թէ՞ խօսել չէր լինում: Մօտիկ հարեաններն էլ երեսները դարձրել էին Դաւիթից...

— Ժամում շատ ցուրտ էր. տէրտէրը աղօթքները բօլ կուլ տւեց, — ասաց Դաւիթը: Ոչ ոք ձայն չհանեց. լուծութիւնը շարունակեց. խօսակցութիւն սկսելու նրա ջանքերն ապարդիւն անցան:

Դաւիթը հանեց չիբուխը, պատրաստեց. ոչ ոք կրակ չ'առաջարկեց նրան. ինքը կրակ վերցրեց, վրան դրեց և սկսեց արագ արագ ծխել: Յանկարծ Մանօն նրա կողքից վերկացաւ և դուրս գնաց: «Ինչո՞ւ, մտածեց Դաւիթը, նա այսպէս շուտ չէր գնալ»: Քիչ յետոյ նրան հետեւեց Խուս-Հովհան: Այդ արդէն աւելի տարօրինակ էր: Դաւիթը կծկեց և ողնաշարի երկարութեամբ մի պաղ րան սողաց դէպի վար: Այժմ նա աւելի արագ արագ ծխել սկսեց, և ծուխը քուլայ-քուլայ բարձրանում էր: Նա գլուխը քաշ էր ձգել և նայում էր չիբուխին. մէկ էլ վերեւ նայեց, և նրա աչքին մի սարսափելի տեսարան ներկայացաւ, — գիւղացիք իրար յետեից դուրս էին փախչում սաքուից, ուր կարծես վարակիչ ախտ էր բուռն դրել: Դաւիթը ծխելը մոռացած՝ աչքերը չռած նայում էր նրանց, և մէջքի պաղ գիծը լայնանում էր, հա՛ լայնանում. նա մօտ էր մրսելու: Աւելի սարսափելին այն էր, որ իւրաքանչիւր գիւղացի դուրս գալուց առաջ մի թուռնոտ, արհամարհական հայեացք էր ձգում նրա վրայ, որից նրա արիւնը սառում էր երակների մէջ և Դաւիթին թւում էր, թէ ինքը նրանց չի ճանաչում, օտար է. այն աստիճան դէմքերը փոխւած էին, խորթ էին:

Սաքուն դատարկեց իսպառ: Դաւիթն այժմ է՛լ կասկած չ'ուներ. իր մատնութեան մասին գիտէին ամէնքը: Սաքուն այժմ իր լուսութեամբ սարսափելի էր, ահաւոր: Բայց ո՞ւր գնալ: Տո՛ւն... Նարգիզն այնտեղ արտասուում է արիւնոտ թթխմորի առաջ: Եւ նա մնաց անշարժ նստած, աչքերը յառած այն պատի ձեղքին, որտեղից մի ձպուռի ողբաձայն միակերպ ճռճոցն էր լսւում. նայում էր և չէր մտածում... Երկար ժամեր անցան... Յետոյ Դաւիթին թւաց, թէ ինքը՝ ինքը չէ, թէ գիւղացիների հետ ինքն էլ դուրս է գնացել. խօս՝ այստեղ մենակ չէ՞ր նստի ձպուռին ականջ դնելու: Եր ապշուլթեան մէջ այս միտքը նրան դուր եկաւ, միթաբեց նրան. Բայց ո՞վ էր ինքը. — այդ հասկանալ չէր կարողանում: մտածում էր, մտածում իր ընդարձացած ուղեղով: Այդ դրութեան մէջ նա ձեռքը մէքինայաբար գրպանը տարաւ, հացը դուրս քաշեց, նայեց. սոված չէր. մի բան անելու համար հացը դէպի բերանը տարաւ ու կրծեց և կրկին յիշեց թթխմորը, արիւնոտ թթխմորը. չէ՞ այս հացը նոյն թթխմորից էր, համն էլ տարօրինակ էր... Նա ծամել չկարողացաւ և սարսափով զգաց, որ այդ հացի պատառն իր բերանում ասես աճում, մեծանում է, սղմում է կոկորդը, խեղդում է նրան: Դաւիթը շտապով հանեց բերանից պատառը և ձգեց հեռու...

Գոմի լուսութիւնը աւելի և աւելի ճնշող էր դառնում: Դուրս փախչել էր հարկաւոր, բայց ո՞ւր. այդ նա չգիտէր. միայն թէ դուրս, լայն տեղ, բաց երկնքի տակ: Եւ նա ոտքի կանգնեց, թողեց հացը և սրտապատառ դուրս փախաւ գոմից առանց յետ նայելու...

Մինչև երեկոյ խեղացնորի նման դաշտում թափառելուց յետոյ, նա քայլերն ուղղեց դէպի գիւղը: Բայց յանկարծ, խաւար փողոցի մէջ հագիւ մի բանի քայլ արած, նրա առաջ ցցւեցին երկու խորհրդաւոր մարդիկ: Դաւիթը ճիչ անգամ չ'արձակեց, երբ մահացու զէնքի փայլը տեսաւ խաւարի մէջ և երբ զգաց երկաթի պաղ ծայրն իր կրծքին: Արդարութիւնը իր իրաւունքն էր պահանջում...

Միւս առաւօտ գիւղացիք գտան նրան փողոցում դաշտաններով խողխողւած:

Մի դիակ փողոցում և մի հաց սաքում, երկուսն էլ անախորժ գիւտեր էին գիւղացոց համար. դիակը, դաւաճանի էր, հացը՝ հարամ: Մի խոր փոս փորեցին, արիւնոտ դիակը դրին փոսի մէջ, հարամ հացն էլ թաղեցին հետը, — թթխմորը արիւնոտ էր, ուտել չէր լինի:

Ամէն առաւօտ գիւղի յերդիկներից ծխի պտոյաները, որպէս թանձրացած սև հոգսեր ու ցաւեր, ձգւում են դէպի վեր, դէպի երկինքը և բօթերով բեռնաւորւած բանքերների պէս, վազում են կապուտակ անսահմանութեան մէջ, զարհուրելի բաներ են պատմում, և կարծես հաշիւ ու համար պահանջում՝ անարդար երկնքից: Միայն Դաւիթ խրճիթից ծուխ չի բարձրանում: Այդ խրճիթը երկնքից պահանջ չ'ունի, այդ խրճիթը պատմելի չ'ունի. նա կարծես կամենում է լռել և ծածկել երկնքից այն մեծ ոճիրը, որ իր յարկի տակ է մտածւած: Այն սև օրից սկսեալ նարգիզն ուխտ է արել մի ամբողջ տարի է՛լ թոնիր չվառել, էլ հաց չթխել իր արիւնոտ թթխմորով, իր արնպարտ օջախում: Առաւօտեան այն ժամին, երբ հարեանները կրակ են ձգում թոնիրները, նարգիզը վերցնում է իւր երկու որբերը, գնում է եկեղեցի, չոքում է խոնաւ գետնին երեխաների հետ, դառն արցունքներով թրջում է եկեղեցու յատակը և աղօթում է, աղօթում... Ո՞ւմ համար է աղօթում նա. իր ոճրագործ ամուսնու հոգու փրկութեան՞ թէ՞ իր զաւակների և իր օջախի վրայից արիւնը վերցնելու համար, — այդ միայն ինքը գիտէ: Երբ նա եկեղեցուց տուն է վերադառնում, բարի հարեանները նրա օրւայ պաշարը բերած են լինում իրենց արդար հացից...

Երբեմն երբեմն երեխաները զարմացած հարցնում են մօրը.

— Մայրիկ, ինչո՞ւ հաց չես թխում:

— Թթխմոր չկայ, ձեզ մեռնեմ. մեր թթխմորը արիւնոտ է, պատասխանում է մայրը, և զսպած արցունքները թափւում են աչքերից կաթիլ-կաթիլ: Եւ նայում են մանուկները խորը վշտով երկա՛ր, երկա՛ր, և մտածում են, մտածում, բայց նրանց փոքրիկ գլուխները չեն կարողանում հասկանալ թէ ինչո՞ւ է արտասուում մայրը և ինչո՞ւ է թթխմորն արիւնոտ...

ՂԱՐԻԲ

Մ Ա Հ Գ Ո Յ Ժ

Տ Ի Գ Ր Ա Ն Ե Ր Կ Ա Թ

1899 թեկտեմբեր 1-ին Կ. Պօլսոյ մէջ մեռաւ, 29 տարեկան հասակին մէջ, Տիգրան Երկաթ (Կարապետ Պիլեզիկճեան) երիտասարդ հայ գրողը: «Դրօշակ»-ի խմբագրութիւնը, միանալով այդ զգալի կորուստին առթիւ արտայայտւած ցաւակցութիւններուն, հետեւեալ համարին մէջ պիտի ներդրէ առանձին յօդւած մը անոր մասին:

Խմբագրութեանս դիմել հետեւեալ հասցեով՝

Rédaction du Droschak, Genève (Suisse)